

**Ta'lim ile İrşād Arasında:
Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı**

Şükran Fazlıoğlu

Özet

Bu çalışmada Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780), hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi aktarıldıktan sonra, konuyla ilgili *Tertib-i 'ulūm* adlı Türkçe manzum eserinin metni verilmiş, akabinde *Tertib-i 'ulūm*'da zikredilen eserler ile müellifleri tanıtılmış ve değerlendirmesi yapılmıştır. Erzurumlu İbrahim Hakkı, bir eğitim programı olarak 1165/1752 tarihinde Türkçe nazmettiği *Tertib-i 'ulūm* adlı eserinde kişinin *kāmil efendi* (yani *ālim*) olabilmesi için okumasını gerekli gördüğü ilimleri otuz bir dalda toplamış ve her bir daldaki *metin*'leri zikretmiştir. 125 beyitlik bu manzum eserde, olan ile olması-gerekenin beraberce zikredildiği; bizzat yazarın ideal bir eğitimi amaçladığı söylenebilir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Tertib-i ulūm* adlı eserinin, konuyla ilgili diğer eserlerle karşılaştırıldığında, bütün farklı renklerine rağmen, Osmanlı ilim kamuoyunda cari olan genel çizgiyle uyum içinde olduğu söylenebilir. Ayrıca bu çizginin, başta Katip Çelebînkiler olmak üzere bütün farklı iddialara rağmen, Osmanlı medrese sisteminin seviyesini koruduğunu, kamuoyunun ilmî zihniyetini yansıtan genel damar yanında farklı tonlara daima açık bulunduğunu gösterir. *Tertib*'de talim/tedris yanında hissedilen irşad ise, hem İbrahim Hakkı'nın müderris yanında mürşid olmasıyla hem de Dođu medreselerinin, İstanbul medreselerine oranla tekke ile daha yakın ilişkiler içerisinde bulunmasıyla izah edilebilir. Diđer traftan *Tertib*'de, ilm-i teşrih vb. konularda müşahade edilen yeni/farklı tonların, yalnızca yazarın şahsî/ferdî yönelimleriyle değil, aynı zamanda Lale Devri ve sonrasında gelişen ilmî ortam içerisinde anlamlı olduğu söylenebilir.

Daha önceki iki çalışmamızda Osmanlı medreseleri ile Osmanlı eğitim-öğretim çevrelerinde çeşitli ilmî sahalarda okunan veya okutulan ders kitapları ile ana metinler ve eğitim yöntemleri hakkında değişik kaynaklardan hareketle hazırlanan birçok liste oluşturulduğuna işaret edilmişti.¹ Buna göre, bu listelerin içerisinde Taşköprülü-zâde'nin *Miftāh el-sa'ade ve misbāh el-siyāde*'si,² İshak b. Hasan el-Tokādî'nin (ö. 1100/1689) *Nazm el-'ulūm*'u,³ Saçaklı-zâde Mehmed el-Mar'aşî'nin (ö. 1145/1732-33) *Tertib el-'ulūm*'u,⁴ [telifi 1128/1715-16], Nebî Efendi-zâde'nin (ö. 1200/1786), *Kasīde fî el-kutub el-meşhūre fî el-'ulūm*'u,⁵ meçhul bir müellifin *Manzūme fî tertib el-kutub fî el-'ulūm*'u⁶ gibi nazım ve nesir şeklinde kaleme alınmış pek çok eser mevcuttur.⁷ Fransız hükümetinin isteği üzerine, XVIII. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı hükümeti tarafından kimliği meçhul bir müderrise yazdırılan *Kevākib-i seb'a* [telifi 1155/1741] adlı eser de Osmanlı medreselerindeki eğitimin mantığı, okutulan eserler, eğitim yöntemleri ve eğitimin maksadı gibi hususlarda ayrıntılı bilgi vermektedir.⁸ Yine daha önceki iki çalışmamızda belirtildiği üzere, bu kaynakların yanında pek çok Osmanlı aliminin otobiyografileri ile aldıkları icazet-namelerde okudukları eserler hakkında malumat yer almaktadır. Bütün bu kaynaklardan hareketle Osmanlı medreselerinde,

¹ Şükran Fazlıoğlu, "Manzūme fî tertib el-kutub fî el-'ulūm ve Osmanlı Medreseleri'ndeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. I, S. 1, Ocak 2003, s. 97-110; aynı yazar, "Nebî Efendi-zâde'nin *Kasīde fî el-kutub el-meşhūre fî el-'ulūm*'una göre bir medrese ders talebesinin ders ve kitab haritası", *Kutadgubilig*, İstanbul 2003, Sayı 3, s. 191-221.

² Taşköprülü-zâde, *Miftāh el-sa'ade ve misbāh el-siyāde* [Buradan itibaren MS], c. I, Beyrut 1985.

³ İshak b. Hasan el-Tokādî, *Nazm el-'ulūm*, Mekke 1303/1886. Bu eser tarafımızdan yayıma hazırlanmaktadır.

⁴ Saçaklı-zâde, Muhammed el-Maraşî, *Tertib el-'ulūm*, nşr. Muhammed b. İsmâil el-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988.

⁵ Şükran Fazlıoğlu, "Nebî Efendi-zâde'nin...".

⁶ Şükran Fazlıoğlu, "Manzūme...".

⁷ Geniş bilgi için bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, c. I, İstanbul 1997, s. 67-97.

⁸ Bibliothèque Nationale, Supplement Turcs, nr. 196, yaprak 51a-64b. Bu önemli metin tarafımızdan yayıma hazırlanmaktadır.

değişik ilim sahalarında okutulan ders kitaplarını ve Osmanlı ilim çevrelerinde yaygınlıkla kullanılan metinleri tespit etmek mümkündür.⁹

Bu çalışmada Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö. 1194/1780), hayatı ve eserleri hakkında kısaca bilgi aktarıldıktan sonra, konuyla ilgili *Tertib-i 'ulüm* adlı Türkçe manzum eserinin metni verilecek, akabinde *Tertib-i 'ulüm*'da zikredilen eserler ile müellifleri tanıtılacak ve değerlendirmesi yapılacaktır. *Tertib-i 'ulüm*'da geçen eserlerin isimleri ve yazarları için başta Kâtib Çelebî'nin *Keşf el-zunûn 'an esâmî el-kutub ve el-funûn* adlı eseri olmak üzere,¹⁰ klasik ve modern bir çok çalışmadan yararlanılmış; bu eserlere yeri geldikçe atıf yapılmıştır. Öte yandan *Tertib el-'ulüm*'da adı geçen ve muhtelif sahalarda okutulan ders kitaplarının, hangi seviye-rütbede okutulduğu, eğer mevcutsa, *Kevâkib-i seb'a*'dan hareketle tespit edilmiştir.

I. Hayatı ve eserleri

1. Hayatı

Hakkında pek çok çalışma bulunan İbrahim Hakkı b. Derviş Osman el-Erzurûmî'nin hayatı ve eserleriyle ilgili bilgiler, bu çalışmalardan hareketle, kısaca aşağıdaki şekilde özetlenebilir: *Ma'rifet-nâme* adlı tanınmış eserinde

⁹ Osmanlı medrese sistemi, eğitim programları ve okutulan eserlerle ilgili olarak bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, III. Baskı, Ankara 1988, s. 1-43; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984, s. 5-64; Cahid Baltacı, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 16-46; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 73-322; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire (The Classical Age 1300-1600)*, translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, London 1973, s. 165-172, Türkçe çevirisi için bkz. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ (1300-1600)*, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2003, s. 173-180; ayrıca yeni bilgiler için bkz. Cevat İzgi, *a.g.e.*, c. I-II, İstanbul 1997, c. I, s. 97-116, 163-178; Fatih Semaniye Medreseleri bağlamında bkz. Fahri Unan, *Kuruluşun Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, s. 337-356; bazı eksik bilgi ve değerlendirmeler içermesine karşın Osmanlı eğitim sistemi ile Safevî eğitim sistemini ders kitaplarını da dikkate alarak yorumlayan bir çalışma için bkz. Francis Robinson, "Ottoman-Safawids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems", *Journal of Islamic Studies* 8:2 (1997), s. 151-184.

¹⁰ Kâtib Çelebî, *Keşf el-zunûn 'an esâmî el-kutub ve el-funûn* [buradan itibaren KZ], nşr: Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya, c. I-II, İstanbul 1941-1943.

bizzat kendisinin verdiği bilgilere göre, 2 Muharrem 1115/18 Mayıs 1703'te Erzurum'un Hasankale ilçesinde dünyaya geldi. Babası Derviş Osman Efendi, annesi Hasankale eşrafından Dede Mahmud'un kızı Şerife Hanife Hanım'dır. Hakîrullah diye andığı babası iyi eğitim görmüş, hacca giderken uğradığı Tillo (Aydınlı) denilen yerde yörenin tanınmış Kadirîye ve Nakşî şeyhlerinden İsmail Fakîrullah'a intisab ederek buraya yerleşmiştir. Henüz dokuz yaşındayken babasının yanına gelen İbrahim Hakkı, burada babasından naklî ilimleri, babasının arkadaşı Molla Mehmed el-Suhranî'den başta matematik ve astronomi olmak üzere aklî ilimleri tahsil etti. 1132 Receb/1720 Mayıs'ında babasını kaybedince Erzurum'a, amcası Molla Muhammed'in yanına döndü. Amcasının yanındaki tahsilini sekiz yıl kadar sürdürdüğü anlaşılan İsmail Hakkı'nın, Arapça ve Farsça dillerini okuduğu Erzurum müftüsü şair Hazık Mehmed Efendi dışında, kimlerden ilim tahsil ettiği konusunda ayrıntılı bilgi yoktur.

İbrahim Hakkı 1141/1728-29'da babasının şeyhini ziyaret etmek üzere Tillo'ya gitti ve şeyhin, babası için yaptırdığı hücreye yerleşerek 1147/1734'te şeyhinin ölümüne kadar ona hizmet etti. Daha sonra Erzurum'a döndü ve imamlığa başladı. İyi bir musikişinas olan oğlu İsmail Fehim'in¹¹ tahsilini tamamlamasından sonra imamlık vazifesini ona bırakıp bir yandan eser telifi, diğer yandan da talebe okutmakla meşgul oldu. 1150/1738, 1177/1764, 1181/1768'de üç defa hacca, 1160/1747 ve 1168/1755'te iki defa İstanbul'a gitti. İstanbul'da iken saray kütüphanesinde çalıştığı bilinmektedir. İlk hac ziyaretinden dönüşte Kahire'ye uğradı ve buradaki alimlerle bilgi alışverişinde bulundu. 1177/1763'te tekrar Tillo'ya giden İbrahim Hakkı, şeyhin oğulları tarafından babalarının halifesi olarak karşılandı ve şeyhin

¹¹ İsmail Fehim, babasının yanında yetişti, 1194/1780'de babası vefat ettikten sonra Mısır'a göçtü. 1783'te Mekke'ye gelen Hindistanlı hacılarla beraber Hindistan'a gitti, bir daha geri dönmedi ve muhtemelen orada vefat etti. *Mi'yâr el-evkât* adlı Türkçe bir ruznamesi olan İsmail Fehim'in bu eserinin günümüze altı nüshası ulaşmıştır (Geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen – Cevat İzgi – Cemil Akpınar – İhsan Fazlıoğlu (edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* (buradan itibaren OALT), İstanbul 1997, c. II, s. 627-628 (nr. 462).

kızıyla evlendi. 19 Cemaziyelahir 1194/22 Haziran 1780 tarihinde Tillo'da vefat etti ve şeyhi İsmail Fakîrullah'ın yanına defnedildi.

Çoğunlukla Türkçe olmakla beraber, eserlerinde Arapça ve Farsça'yı da kullanan İbrahim Hakkı, tasavvuf, itikad, eğitim, tecvid, sözlük, şiir, doğa bilimleri gibi pek çok konuda eser yazdı. Eserlerinin bir kısmını manzum kaleme aldı ve genellikle Hakkî, bazan da Fakîrî mahlasını kullandı. İlmî, dinî ve tasavvufî görüşlerini, yazdığı kaside, gazel, musannef, rubaî ve kıtalarda manzum olarak dile getiren İsmail Hakkı'nın, mensur eserlerinde yer alan manzumeler ise ya konunun özeti ya da örneklendirme mahiyetindedir. İbrahim Hakkı, zaman zaman başka şairlerin şiirlerini de iktibas etmiştir.¹²

2. Eserleri

İbrahim Hakkı'nın eserlerinin sayısı hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bağdatlı İsmail Paşa 32,¹³ Bursalı Mehmed Tahir 39 eserinin ismini zikretmiştir.¹⁴ Ancak İbrahim Hakkı, *Sefînet el-nüb'un* (*Sefînet el-nüb min vâridât el-futûb*) ellinci sahifesine yazdığı münacatın sonu ile *İnsaniyye'nin* (*Mecmû'at el-insâniyye fî ma'rifet el-vahdâniyye*) sonunda eserlerini bizzat kendisi şöyle sıralar: “Fakîrî der ki, telifatımız onbeş kitap olmuş. Usûlü beş, furûu adlarıyla on hisab olmuş. *İlahinâme* nazmımdır ü nesrim *Ma'rifetnâme* ve *İrfâniyye* vü

¹² Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz: Cemaleddin Server Revnakoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Marifetnamesi*, İstanbul 1961; Mesih İbrahimhakkıoğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1973; İsmet Binark – Nejat Sefercioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı Bibliyografyası*, Ankara 1977; Şakir Diclehan, *Çeşitli Yönleriyle Erzurumlu İbrahim Hakkı*, İstanbul 1980; Amil Çelebioğlu, *Erzurumlu İbrahim Hakkı*, Ankara 1988; OALT, c. II, s. 486-491 (nr. 319); Mustafa Çağrı, “İbrahim Hakkı Erzurumî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (buradan itibaren D İA), İstanbul 2000, c. XXI, s. 305-311.

¹³ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyet el-ârifîn* [buradan itibaren HA], İstanbul 1951-1955, c. I, s. 39, 40.

¹⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı müellifleri* [buradan itibaren OM], İstanbul 1334-1343, c. I, s. 33-36.

İnsāniyye, *Mecmū'a* yazıp hame. Bu beşten on kitap aldım ki cümle lubb-i meanidir. Beşi ilm-i şeriattir, beşi ilm-i ledünnîdir.”¹⁵

Buna göre, İbrahim Hakki'nın zikrettiği beş *asıl* eseri şunlardır: 1. *Dwān (İlahināme)* (1755), 2. *Ma'rifetnāme* (1756), 3. *İrfāniyye* (1761), 4. *İnsāniyye* (1763), 5. *Mecmū'at el- ma'anî* (1765). *Furū* diye adlandırdığı eserler ise şu şekildedir: 1. *Tuhfet el-kirām* (1767), 2. *Nuhbet el-kelem* (1768), 3. *Meşārik el-yūh* (1771), 4. *Sefinet el-nūh* (1773), 5. *Kenz el-futūh* (1774), 6. *Definet el-rūh* (1775), 7. *Rūh el-şurūh* (1776), 8. *Ulfet el-enām* (1776), 9. *Urvet el-İslām* (1777), 10. *Heyet el-İslām* (1777).

I. *Tertib el-'ulūm*

1. Giriş: Eser ve nüshaları

Erzurumlu İbrahim Hakki, bir eğitim programı olarak 1165/1752 tarihinde Türkçe nazmettiği *Tertib-i 'ulūm* adlı eserinde Nebi Efendi-zāde'nin *Kasīde*'sinde yaptığı gibi kişinin *kāmil efendi* (yani *ālim*) olabilmesi için okumasını gerekli gördüğü ilimleri otuz bir dalda toplamış ve her bir daldaki *metin*'leri zikretmiştir. 125 beyitlik bu manzum eserde, olan ile olması-gerekenin beraberce zikredildiği düşünülebilir. İbrahim Hakki'nın Doğu Anadolu ve özellikle de Erzurum bölgesindeki Osmanlı medreseleri yanında başta İstanbul ve Kahire olmak üzere seyahat ettiği veya seyahat yollarında gözlemlediği medreselerde ve ilmî ortamlarda mütedavil eserleri dikkate aldığı söylenebilir. Zikredilen ilim dallarının ve bu ilim dallarına ilişkin adları verilen eserlerin, Osmanlı ilim-kültür dünyasında yaygın eserler olması, *Tertib*'in yeni bir program değil, mevcut'un ifadesi, belki biraz da mevcut'un tashih ve tasdili olduğunu gösterir. *Tertib-i 'ulūm*, *mureff'el vez'in*'le [*mustef'ilātun*

¹⁵ Revnakoğlu, *a.g.e.*, s. 48-49; Binark - Sefercioğlu, *a.g.e.*, s. 280.

mustefîlâtun] yazılmış ve müellif bunu bizzat şu beyitle dile getirmiştir:
Müstefîlâtün müstefîlâtün/ Veznu'l-müreffel muzmirâtun.

Ahmet Süheyl Ünver, *Tertib-i 'ulûm*'dan ilk defa bahseden kişi olmuş, içeriğini bir *tablo* halinde, hiç bir açıklama yapmadan yayımlamıştır.¹⁶ Cevat İzgi ise, *Tertib-i 'ulûm*'un Türkçesini çevirim-yazıyla, ayrıntılı bir inceleme yapmaksızın, bazı atlamalarla neşretmiş; içerdiği fen bilimleri ile ilgili malumatı kullanmış; Osmanlıca metnini ise ek olarak vermiştir.¹⁷ Ömer Özyılmaz, 1986'da Uludağ Üniversitesi, İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı'nda "İbrahim Hakkı Erzurumi'nin *Tertib el-'ulûm* isimli eserindeki eğitimle ilgili görüşleri" başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Daha sonra kitap olarak basılan, hem yüzeysel ve hem de yetersiz kalan bu çalışmada, beyitler tek tek açıklanmasına karşın kimi beyitler atlanmış, kimi yerde de, özellikle metindeki eserlerin aidiyetleri konusunda yanlış bilgiler verilmiştir.¹⁸

¹⁶ Ahmet Süheyl Ünver, *İstanbul Üniversitesi tarihine başlangıç: Fatih Külliyesi ve Zamani İlim Hayatı, İstanbul Risâleleri* içerisinde, nşr. İsmail Kara, c. I, İstanbul 1995, s. 298-302.

¹⁷ İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 84-93; Osmanlıca metin, c. II, s. 302-306.

¹⁸ Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları: 2850, Ankara 2002. Ömer Özyılmaz'ın eserinin eğitim bilimi açısından içerdiği yorumların değerlendirilmesini bu sahanın uzmanlarına bırakıyoruz. Ancak, metnin okunması, bazı beyitlerin kasd-i mahsusla atlanması, eser ve yazar adlarının tespiti ile kadim felsefe-bilim zihniyetinin çerçevesini dikkate almaksızın *Tertib*'in içeriği üzerine yapılan çıkarımlar tashihe muhtaçtır. Bu çerçevede birkaç örnek vermek istiyoruz;; "İlm-i Hisaptan oku hülâsa/İbn Çilli bul eriş havassa" şeklinde verilen beytin doğrusu, 'İlm-i hisâbdan oku *Hulâsa/İbn Çüllî* bul iriş havâssa" (096) olmalıdır. Özyılmaz yanlış okuduğu beyti doğal olarak yanlış anlamlandırmıştır: "Hesap ilmi (matematik)nin özünü aslını oku. Bu hususta İbnu Çilli diye meşhur olan kitabı bularak okursan özüne erişmiş olursun" (s. 155). İlm-i hisab'ın kadim gelenekte tek başına *matematik* şeklinde düşünülüp düşünülemediği bir yana, *Hulâsa*, Osmanlı medreselerinde ilm-i hisab sahasında okutulan Bahaeddin el-Amilî'nin *Hulâsat el-hisâb*'ıdır. Özyılmaz'ın hakkında hiçbir bilgi bulamadığını söylediği İbn Çüllî ise, aynı kitaba yazılmış ve Osmanlı medreselerinde ilm-i hisab sahasında okutulan önemli bir *Talîka*'tır. Bu eserin okunması, kişiyi 'özüne erdirmez", ders sıralamasında *yukarı-iktisâd* rütbesine çıkartır; dolayısıyla *havâss* kelimesinden kastedilen budur. Özyılmaz'ın, "Bil ilm-i hikmet bul Kadı Miri/Hem mollaların düştüğü yeri" şeklinde okuduğu beytin doğrusu, "Bil 'ilm-i hikmet bul *Kadı-mir*'i/Hem *Mollâ Lârî* düşdüğü yeri" (088) olmalıdır. Yanlış okunan beytin açıklaması da, yine doğal olarak yanlıştır: "Felsefe öğrenmek için Kadı Mir'i oku, bir çok mollanın (felsefe hakkında) düştüğü yanlışı da gör". *Kadı-mir*, Ebherî'nin *Hidâyet el-bikmes*'nin şerhi iken, Molla Lârî'ninki de bu şerhe yazılan ve medrelerde okutulan en önemli *Hâşîye*'dir.

Bu çalışma için yaptığımız taramada, *Tertib*'in Türkiye yazma eser kütüphanelerinde –şimdilik- dokuz nüshasını tesbit edebildik. Bu nüshalardan dördünü tenkitli metinde kullandık. Bu dört nüshanın tavsifi şöyledir:

a. İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi, nr. TY 3727/1, yaprak 1b-7a; 1165/1752'de istinsah edilmiştir. (Ü) harfiyle gösterilen bu nüsha, müellif hayatta iken istinsah edilmesi ve nisbeten eksiksiz olması nedeniyle esas alınmıştır. 126 beyit bulunan nüshada, müellifin, kasidenin içinde belirttiği beyit sayısından bir beyit fazla olması, müstensihin bir beyit eklediğini gösterir. Nitekim diğer nüshalarla yaptığımız karşılaştırmalar, bir fazla beytin, son beyit olduğunu göstermiştir.

b. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1438/12, yaprak 147b-152a. (E) harfiyle gösterilen nüsha, İbrahim Hakkı'ya ait çeşitli risale ve şiirlerin toplandığı mecmuanın içerisinde yer almaktadır. Nüsha'da Ü'de bulunan son beyit eksiktir.

c. Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir, nr. 741, yaprak 1b-6b. (İ) harfiyle gösterilen nüshanın yazısı oldukça açık ve güzeldir. Nüsha, Süleyman Nuruddin b. Musa tarafından istinsah edilmiştir.

Ancak Molla Lārî, kelamcı bakış açısına sahip *Kadı-mir*'e göre daha *İbn Sinacı* bir çizgidedir. Diğer bir örnek, Özyılmaz'ın mantık kitaplarını tanıtırken, *Celâl* ve *Mir*'i iki ayrı kitap ismi olarak dikkate almamasıdır (s. 126). Metin'de geçen eser isimlerinin okunmasındaki yanlışlar, Özyılmaz'ın çıkarımlarında da yanlışlara yol açar. Örnek olarak, “Küçük Avāmil bil gel muvāfık/Enmuzec oku dinle Hadāyik” şeklinde okunan beytin doğrusu “*Küçük ‘Avāmil* bilgel muvāfık/*Unmuzec* oku dinle *Hadāyik*” (066) iken, “Avāmil küçüktür ama onu çok iyi öğren, ...” biçiminde verilen anlam da yanlıştır. Çünkü yazar, bir önceki beyitte geçen Abdulkāhir el-Cürċānî'nin *Avāmil*'i ile Mehmed Birgivî'nin *Avāmil*'i arasındaki ayrımı farketmemiş, İbrahim Hakkı'nın *Küçük ‘Avāmil* deyişiyle Birgivî'nin eserini kastedtiğini anlayamamıştır (s. 118). Öte yandan pek çok eserin müellifinin tespitinde de yanlışlar mevcuttur. Yine, örnek olarak, “Ādābı öğren oku *Huseyn*'i” (079) için verdiği dipnotta (s. 133/8. dipnot), “Hüseyniye: H. IX. Asırda Niksar'da doğan (918/1512) de Edirne ye göç ettiği bilinen Hüseyin Efendi “Hüseyin Şah Çelebi Amasyavî”nin Münāzara ilmiyle ilgili olarak yazdığı eserdir” diyerek son derece fahiş bir hata yapmıştır. Çünkü bu eser Şemsuddin Muhammed b. Eşref el-Huseynî el-Semerkandî'nindir (ö. 702/1303) ve ilm-i adab sahasında çokça bilinen bir eserdir. Burada alıntılanan örnekler, mevcut yanlışların çok az bir kısmıdır; bu tür yanlış tespitler üzerinde inşa edilecek yargıların Osmanlı ilmî hayatını anlamada ne tür sonuçlara yol açacağı izahtan varestedir.

d. Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, nr. 1447, yaprak 18b-23a. (N) harfiyle gösterilen nüsha, üç risalenin bulunduğu bir mecmuada yer almaktadır. Eserde 13 beyit ve bir mısra noksandır ve yer yer karışıklıklar mevcuttur. Müstensih başlıklardan birisini, bir beytin ilk mısraı olarak kabul etmiş; ondan sonra gelen beytin ilk mısraını da ikinci mısra olarak almıştır. Daha sonra gelen 11 beyitte de ikinci mısralar birinci, birinci mısralar da ikinci olarak yer almıştır. Bu karışıklık bir başlığa ulaşıncaya kadar devam etmiştir. Tenkitli metnin hazırlanmasında bu nüsha, ihtiva ettiği karışıklıklar nedeniyle yalnızca, diğer nüshalarda –varsa- okunamayan yerlerin okunması için yardımcı olarak kullanılmış; diğer nüshalarla olan farklılıklarına işaret edilmemiştir. Nüsha farkları, okuyucuya kolaylık sağlamak için makalenin sonunda dipnot olarak verilmiştir.

Türkiye yazma kütüphanelerinde bulunan diğer nüshalar şunlardır: İstanbul Üniversitesi, Merkez Kütüphanesi, nr. TY 3653; Ankara Millî Kütüphane, nr. 555 ve 3140; Erzurum İl Halk Kütüphanesi, nr. 23982; Antalya Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi, nr. 2979.

2. Metin¹⁹

Hâzâ Kitâb-ı Tertîb-i ‘Ulûm

- 001 Allâh adınıñ ‘avniyle eshel
Ben bu kitâbı bed' itdüm evvel
- 002 El-hamdu li’llâh halk itdi insân
Nefh itdi rûhı bahş itdi imân
- 003 Hem virdi ‘ilmi hem hilm ü âni

¹⁹ Metnin bazı sorunlu yerlerini okuma hususunda gerekli uyarılarda bulunan Prof. Dr. Mustafa KAÇALIN’e, Dr. Mustafa KOÇ’a ve İsmail Kara bey’e teşekkür ederim.

Hem ‘akl u fehm u nutk u beyānı

004 Olsun sala‘vāt ol Peygamber’e hem
Āline her ān sahbına her dem

Ba‘de edā-i mā huve el-vācib

005 Dir Hakkı yazdum mevzūn kitābı
Derc itdüm anda on iki bābı

006 Evvelki bābı ‘ilme delālet
İkinci bābı icmāl-i ālet

(Ü2a) 007 Üçüncü bābı *Kur’ān* u hatdur
Dördüncü bābı fikh u lugatdur

008 Hem bāb-ı hāmis tasrīfī şāmil
Altıncı bābı nahv u ‘avāmīl

009 Yedinci bābı mantık degül mi
Hem bāb-ı sāmīn ādāb ‘ilmi

(İ2a)010 Hem bāb-ı tāsī‘ ‘ilm-i me‘ānī
Onuncı bābı hikmet beyānı

011 Hoş cüz’iyāta on bir vusūldür
Hem on ikinci bābı usūldür

012 Çün bu kitābı kıldum müretteb

Hem yüz yigirmi beş beyt olup hep

(E148a)013 Adın didüm *Tertīb-i ‘ulūm*’dur
Zirā fūnūn-ı ‘ilme rūsūmdur

Müstef‘ilātün müstef‘ilātün
Veznu’l-müreffel huve muzmirāt<ün>

Evvelki bābı ‘ilme delālet

014 Ey ‘ilmi tālib v’ey tab‘ı eslem
Hem fehmi zīrek ‘aklı müselleme

015 Allāh bize iş ‘arz eylemişdür
‘İlm ü ‘amel hem farz eylemişdür

016 Olmak dilersen kāmīl efendi
Cāndan kabul it bu nush u pendī

017 Kul olma halka āzāde cānsın
Hikmet itürmiş hem arayansın

(Ü2b)018 İtme tehhül kām almadukça
Bahr-i ‘ulūma bir dalmadukça

019 Göç karyeden giç evden dükkāndan
Gel hücreye kaç havf u ziyāndan

020 Ol ehl-i ‘ilme tenhā mekāndur

Hısn-i metîndür dâru'l-emândur

(İ2b)021 Hücre güzeldür medrese hoşdur
Ol pür 'ilimdür taşrası boşdur

022 Bulmak dilersen emn ü selâmet
Gir hücreye kıl sabr u kanâat

023 Oku yaz anda kesb-i kemâl it
Her 'ilmi öğren gavrına hem yit

024 Bir günde oku sen iki dersi
Bir mādde bir de şer'î yâ Fârsî

025 Fevt itme dersi 'ömr itme zāyi'
Tut ders ü devri her işe māni'

(E148b)026 'İlm ile olsun fıkr ü hayālün
Ta düzgün ide Hak cümle hālün

027 Her hafta beş gün tahsîl idersin
Cum'a vü sālî ta'tîl idersin

028 Her ne okursañ ger çoğ u ger az
Her bir kitābı sen ders-be-ders yaz

029 Sābit-i sahîh tok yaz kitābuñ
Ölmez oğuldur kalsun sevābuñ

030 Sen ‘ilmi saklı hîç tutmayasın
Şākird okıt kim unutmayasın

(Ü3a)031 Zirek şerîk ü sālîh refîki
Bulduñsa āsān hoca şefîki

032 Bunlarla otur yārāna gitme
Karışma halka hem sohbet itme

İkinci bābı icmāl-i ālet

(İ3a)033 Bil ‘ilm-i ālet ‘ilm-i ‘Arab’dur
On ikidür ol cümle Edeb’dür

034 ‘İlm-i lugatdür bil istibākı
Sāni vü sālîs sarf u iştikākı

035 ‘İlm-i nahvdür rābi‘ bil anı
Oldı beşinci ‘ilm-i meānî

036 Altıncı çünki ‘ilm-i beyāndur
Vaz‘ u bedī‘ de andan nişāndur

037 Sābi‘ ü sāmîn eş‘āra vāki
‘İlm-i ‘arūz u ‘ilm-i kavāfi

038 Bil ‘ilm-i tasi‘ inşā-ı nesri
Bil ‘ilm-i ‘āşîr inşād-ı şî‘ri

039 Hādî ‘aşerdür bil ‘ilm-i imlā
Sānî ‘aşerdür ādāb-ı ‘ulyā

(E149a)040 Ammā bu yerler kim ‘Arz-ı Rūm’dur
Tertīb-i ‘ilmi başka rusūmdür

Üçüncü bābı Kur’ān u Hattdur

041 Ger Arz-ı Rūm’da kalmak dilerseñ
Bahr-ı ‘ulūma dalmak dilerseñ

(Ü3b)042 ‘Ādetçe oku tertīb-i ‘ilmi
Tahsīl ide gör ‘ilm ile hilmi

043 ‘İlm ü hilm çun hulk-i Hudā’dur
Anı bulan dil gamdan cüdādur

044 İki cihānda ‘izzet ‘ilimdür
Hem cān u dilde lezzet hilimdür

045 Kur’ān’ı evvel hatm eyle andan
Tecvīd-i Tūrķî ezberle cāndan

046 Tecvīdle çün ki hatm indüresün
Her dersi otuz üç döndüresün

047 Her günde bir ders al bir de meşk al
Tekrār-ı ders it meşke meyil sal

- 048 Hatt-ı sülüsden üç ebced eyle
Dördüncü kez yaz hendese ile
- 049 Neshi de meşk it ebcedle bir kaç
Ta'likî hoş yaz rızık kapusın aç
- 050 Kur'ân hattı çün hatm idersin
Haftada beş gün derse gidersin

Dördüncü Bâbı Fıkh u Lugatdur

- (İ3b)051 'İlm-i lugatden başlarsañ evvel
Manzûm kitâblar hıfzıdur eshel
- 052 *Yûsuf lugat* hoş bil *Birgili* hem
Fehm it ki oldur din içre elzem
- (E149b)053 Andan okursun *Münyet Musallî*
Tuhfe fıkhıdan bil bul tesellî
- (Ü4a)054 *Ta'lim-i Mu'allim* hoş fehm idersin
'İlmüñ tarîkın bulur gidersin
- 055 Bunlarla hıfz it manzûm '*Akâid*
Hem *Şükr-nâme* bil bul kavâ'id
- 056 Bâb-ı şurûtı *Manzûm-i rûmî*
Hem oku hıfz it *Tertib-'ulûm'*

057 Manzūm *Hilye-i Hākānī*'yi bil
Hayriyye'yi bil ol hayra nāil

058 Dīvānī hattın bil ama yazma
Dünyāya māil olup da azma

Hem Bāb-ı hāmis Tasrīfi Şāmil

059 Pes 'ilm-i sarf hem iştikākdan
Emsile hıfz it çok okumaktan

060 Andan *Binā*'yı hıfz eyle muhkem
Maksūd'ı fehm it maksūdını hem

061 'İzzet'i hıfz it i'lālını yap
Oku *Merāb*'ı bil de sarfdan sap

062 Sarf-ıla oku Fārsī lugatı
Bil *Şāhid*'yi iç āb-hayātı

063 Andan *Nisāb-ı sıbyān* bulursuñ
Genc-i lugāta mālīk olursuñ

(İ4a)064 'Attar *Pend*'in hıfz eyle cāndan
Ahlāk 'ilmin hoş öğren andan

Altıncı bābı Nahv u 'Avāmil

(Ü4b)065 'İlm-i nahv'den hıfz it '*Avāmil*

Terkībini hem zabt eyle kāmīl

- (E150a)066 *Küçük ‘Avāmil* bilgil muvāfık
Unmüzece oku dinle *Hadāyik*
- 067 *İzhār’ı* oku işit *Netāyic*
Kāfiyye hıfz it *Cāmī* işit giç
- 068 Gel yine sarfı kendüne iş it
Şāfiyye hıfz it *Çārperd’e* yit
- 069 Hem ‘ilm-i hattūñ hıfzın tamām it
Çün ‘ilm imlādur ihtimām it
- 070 Nahv-ile oku *Fārsî Ferište*
Seyr it *Gülistān* hem *Bostan* işte
- 071 *Dīvān-ı Hāfiz* bil anla rāzı
Oldur hakīkî oldur mecāzî

Yedinci bābı mantık degül mi

- 072 ‘İlm-i hikemden bil mantık akdem
İsāgocı bul hıfz it mukaddem
- 073 Andan *Hüsām Katî* görürsin
Anuñla *Muhyiddîn*’de yürürsin
- 074 Oku *Fenārî*, *Kul Ahmed* işit

Bil *Velediyye* ādāb ile git

(İ4b)075 *Şemsiyye* oku hem *Kutb-i mantık*
Dāvud u *Seyyid* bil ol müdekkik

076 *Tehzīb*'i hıfz it oku *Celāl*'i
Mīr ile bulsun mantık kemālī

(Ü5a)077 Mantıkla oku *Tecvīd-i manzūm*
Bil *Şātībī* hem *Bur'iyye* ma'lūm

078 *Şerb-i Halebī* bul bil mesāil
Oku *Vikāye* ol aña māil

Hem bāb-ı sāmīn ādāb 'ilmi

(E150b)079 Ādābı öğren oku *Huseyn*'i
Şerb-i 'Adud'la bul *Mīr* <ü> *Zeyn*'i

080 Merhūm Saçaklı öğretmiş āyin
Ādābdan eyle *Takrīr Kavānīn*

081 *Hısmu'l-basīn* kıl ādāba rehber
Hıfz it *Emālī* hem *Fıkh-ı ekber*

082 *Ta'rif-i Seyyid* bil ıstılāhı
Hem *Ahterī* den zabt it *Şihāb*'ı

083 *Vankulī*'nı bil *Kāmūs*'a bul rāh

Fārsî Halîmî bil *Ni‘metullāb*

Hem bāb-ı tāsî‘ ‘ilm-i me‘ānî

084 ‘İlm-i me‘ānî oku mükemmel
Telbîs’i hıfz it añla *Mutavvel*

085 ‘İlm-i beyāndan bil *İsti‘āre*
Vaz‘ u bedī‘i hem anda ara

(İ5a)086 Bunlarla bile hem bil ‘arūzı
Şerb-i ‘Adud bil vaz‘uñ furūzı

087 ‘İlm-i ‘arūzdan bil *Endulîsî*
‘İlm-i kavāfiden *Nābulîsî*

(Ü5b) **Onuncı bābı hikmet beyānı**

088 Bil ‘ilm-i hikmet bul *Kādî-mîr’i*
Hem *Mollā Lārî* düşdüğü yeri

089 ‘İlm-i kelāmdan hem kalma hālî
Şerb-i ‘akāid bil hem *Hayālî*

090 Bil *Hikmetü’l-‘ayn* ü *Mîrza-cân’ı*
İsbāt-ı vācib lazım bil anı

091 Bil *Muhtasar’* dan koy *Müntehā’* sını
Bul külliyātuñ bu intihāsın

(E151a)092 Hikmetle bile ol şer‘a nāzır
Bil *Mültekā* hem *Eşbāh nezāir*

093 Bil *Mecma‘u’l-bahr* İbn-i Melek’den
Dört mezhebi bul kām al felekden

Hoş cüz’iyyāta on bir vusūldür

094 Hikmetden oku hem cüz’iyātı
Seyr it cihānı fehm it cihātı

095 Hendese ‘ilmin okursan evvel
Eşkāl-i te’sīs şerb’in bil eshel

096 ‘İlm-i hisābdan oku *Hulāsa*
İbn Çüllî bul iriş havāssa

(İ5b)097 Bil ‘ilm-i hey’et bul *Şerb-i Çagmîn*
Bircendî’yi hem kıl ana tayîn

098 ‘İlm-i ‘amelden bil usturlābı
Aç *Bist bāb’ı* seyr it tulābı

(Ü6a)099 Rub‘-ı müceyyeb doğrı ‘ameldür
Oku ‘amel it kim bī-bedeldür

100 Rub‘-ı mukantar bil eyle seyrān
Cografya bil *Takvim-i buldān*

- 101 Bil ‘ilm-i zıcden *Si Fasl-ı Tūsî*
Takvîmüñ oldur zîbâ ‘arūsı
- 102 ‘İlm-i nücūmdan ahkāmı bulma
Olacağ olur sen boş yorulma
- 103 Ahkām-ı necmi bilmek hatardur
Ahkām-ı şer‘i bil mu‘teberdür
- 104 Okut ‘ulūmı cüz’iyle bile
Teşrih ‘ilmin *Tıbb-ı nebî*yle
- 105 *Teşrih*’i seyr it gör sen de san‘at
Tıbb ilmini bil bul tende sıhhat
- (E151b)106 Okut *Sirâc*’ı bil hem ferâ’iz
Rûz-nâmeler say keşf it gavâmız
- 107 Hem *Şir‘a metn*’n *Şerh*-ile okut
‘Âdâtın işle sünnetlerin tut
- 108 Ahlāk ‘ilmüñ bilgil *Tarikat*
Hem tut hem okut oldur hakikat
- Hem on ikinci bâbı usûldür**
- 109 ‘İlm-i ‘usûl-i fikh içre *Tavzih*
Oku vü fehm it *Tasrih* u *Telvih*

- 110 Asl-ı hadîsden *Nubbe* görürsün
‘İlm-i hadîse doğru yürürsün
- (Ü6b)111 Bunlarla okut *Metn-i meşârik*
İbn-i Melek'den seyr it *Mebârik*
- 112 Tefsîr ‘ilmin bil bul *Hidâyet*
Bezzâvî olsun derse nihâyet
- 113 Çün bu ‘ulûmı tahsîl idersin
Hep nüshayı bil tekmîl idersin
- 114 Me'zûn olursan okut ‘ulûmı
Neşr eyle halka nef'-i ‘umûmı
- 115 ‘Âmil olursan kâmil olursun
Hikmetleri hep sende bulursun
- 116 Çık hücreden gel eyle tenezzül
Hem it tehhül kesb it tevekkül
- 117 Sen cümle halka rıfk it halîm ol
Hüsn ü müdârâ eyle selîm ol
- 118 Dünyâyı sevme alma riyâset
Hükkâma gitme çekme siyâset
- 119 Her hâlde Hakka hoş i'timâd it

Her işde anı cānuñla yād it

(E152a)120 Her emri tefvīz it eyle rāhat

Teslīm u rāzı ol bul sa‘ādet

121 ‘İlm u ‘ameldür maksad cihāndan

Hem ma‘rifetdür matlūb-ı cāndan

(İ6b)122 Ta‘līm-i dīndür çün lūbb-i tā‘at

Dīn ‘ilmün okut sāt be sāt

123 Tahsīl-i ‘ilmūñ budur tarīki

Ehven ü akreb yoldur hakīkī

(Ü7b)124 Tālīblere bu manzūme işdür

Tārīhi bin yüz altmışla bişdür

125 Hakkī bu pendün hakdur muhakkak

‘İlm ü ‘amel hem tevfiik ide Hak

3. Tertīb-i ‘ulūm’da zikredilen eserler

*Tertīb-i ‘ulūm’*da zikredilen otuz bir ilim dalı ile bu ilim dallarındaki kitaplar ve müellifleri şöyledir:

Dersler	Kitaplar
İlm-i tecvīd	Tecvīd-i Tūrki, Tecvīd-i manzūm, Şātubī, Şir‘a ve Şerh’i, Bur’iyye
İlm-i hat	Yazı çeşitleri: Sülüs, Nesih, Talik, Divānī

İlm-i lugat	Yūsuf, Ferište, Tarîf-i Seyyid, Ahterî, Sihâh, Vankulu, Kāmūs
İlm-i akāid	Birgili, Manzūm akāid, Hısnu'l-hasîn, Emālî, Fıkh-ı ekber, Manzūm-i rümî, Tertîb-i 'ulūm
İlm-i fıkh	Munyet musalli, Tuhfe, Talîm-i muâllim, Şerh-i Halebî, Vikāye, Mültekâ, Eşbâh u nezâir, Mecmau'l-bahr, İbn Melek, Durer, Hidāye
İlm-i ahlak	Hilye-i Hākānî, Hayriyye, Attâr Pend, Gülistân, Bostân, Tarîkat
İlm-i sarf	Emsile, Binâ, Maksūd, İzzî, Merâh, Şāfiye, Çârperd
İlm-i furs	Şāhidî, Nisâb-ı sibyan, Divân-ı Hâfız, Farsî Halîmî, Nimetullâh
İlm-i nahv	Avâmil, Küçük avâmil, Unmüzec, Hadâik, İzhâr, Netâic, Kāfiye, Câmî
İlm-i mantık	Îsâgocî, Husâm Kâtî, Muhyiddîn, Fenârî, Kul Ahmed, Velediyye, Şemsiyye, Kutb, Seyyid, Dāvud, Tehzîb, Celâl, Mîr
İlm-i âdâb	Huseyn, Şerh Azud, Mîr, Zeyn, Takrîr-(i) kavânîn (Saçaklı)
İlm-i meânî	Telhîs, Mutavvel
İlm-i beyân	İstiâre
İlm-vad	Şerh Adud
İlm-i arüz	Endelüsî
İlm-i kavâfî	Nâbulisî
İlm-i hikmet	Kadî-mîr, Lârî, Hikmet el-ayn, Mirzacân
İlm-i kelâm	Şerh-i akāid, Hayâlî, İsbât-ı vâcib
İlm-i hendese	Eşkâl-i tesîs şerhi
İlm-i hisâb	Hulâsa, İbn Çullî

İlm-i heyet	Şerh-i Çağmîn, Bircendî
İlm-i amel – İlm-i âlât	Usturlâb, Bist Bâb, Rub-ı müceyyeb, Rub-ı mukantar
İlm-i cografya	Takvîm-i buldân
İlm-i zîc – İlm-i takvîm	Si Fasl-ı Tusî, Ruznâmeler
İlm-i nücûm	Tahsili, <i>Tertîb</i> içerisinde hatardur.
İlm-i tıb – İlm-i teşrih– ilm-i tıbb-ı nebî	Tıb, Teşrih, Tıbb-ı Nebî
İlm-i ferâiz	Sirâc
İlm-i usûl-i fıkıh	Tavdîh, Tasrih, Telvîh, Muntehâ, Muhtasar
İlm-i usûl-i hadîs	Nuhbe
İlm-i hadîs	Metn-i meşârik, Mebârik (İbn Melek)
İlm-i tefsîr	Beyzâvî

A. İlm-i tecvîd

1. *Tecvîd-i Türkî*: Halk arasında *Karabaş tecvidi* diye bilinen eserin Türkçe tercümesi olmalıdır.
2. *Tecvîd-i manzûm*: İbrahim Hakki'nın bu adla verdiği eserden kasdı, büyük bir ihtimalle *el-Mukaddimet el-cezeriyye* olarak bilinen, Muhammed b. Muhammed el-Cezerî el-Şâfiî'nin (ö. 833/1429) tecvid ilmine dair, 109 beyitten oluşan manzum eseridir. Üzerine başta oğlu Ebû Bekir Ahmed (ö. 827/1423) olmak üzere pek çok alim tarafından şerh ve hâşiye yazılmıştır.²⁰
3. *Şâtıbî: el-Şâtıbiyye* adıyla meşhur olan bu manzum eserin tam adı *Hırz el-emânî ve vech el-tehânî*, müellifi de Ebû Muhammed el-Kâsım İbn Fîrrûh el-Şâtıbî el-Darîr'dir (ö. 590/1193-94). 1173 beyitten oluşan bu eser üzerine başta Burhaneddin İbrâhim b. Omer el-Caberî (ö.

²⁰ KZ, c. II, s. 1799-1800. Ayrıca şerh ve haşiyeleri için bkz. *DİA*, c. XX, İstanbul 1999, s. 555.

732/1331) ve İbn Kāsih el-Uzrî el-Bagdādî diye meşhur olan İmām Alāuddīn Ali b. Osman İbn Muhammed'inkiler (ö. 801/1398-99) olmak üzere pek çok şerh ve hāşiye yazılmıştır.²¹

4. İbrahim Hakkı'nın *Şir'a Metni* ve *Şerb'i* derken hangi eserleri kast ettiği açık olmamakla beraber, *Tertib'in* bağlamından hareketle bunun Burhanuddin İbrahim b. Omer el-Ca'berî'nin *el-Şir'a fî el-kiraât el-seb'a* adlı eseri ile bu eserin herhangi bir şerhi olduğu, -ihtiyat kaydıyla- söylenebilir.²² Tespitimiz doğru ise, İbrahim Hakkı'nın, bu eserle tecvid ilminden kıraat ilmine geçtiği söylenebilir.
5. *Bur'iyye*: İbrahim Hakkı'nın bu adla hangi eseri kastedtiği tespit edilememiştir. Bağlamdan eserin ilm-i tecvidle ilgili olduğu düşünülebilir.

B. İlm-i hat

Müellif, bu ilim altında herhangi bir eser adı zikretmemekle beraber talebenin sülüs, nesih, talik ve divanî hat çeşitlerini meşk usulüyle öğrenmesini tavsiye eder. Zaten klasik hat eğitiminde takip edilen bir kitap yoktur.

C. İlm-i lugat

1. *Yūsuf*: Müellif burada hem amcasının oğlu Yūsuf Nesîmî'ye atıf yapmış hem de manzum Arapça-Türkçe bir sözlük olan *Lugat-i Yūsuf*u kasetmiştir. Okumayı ve ezberlemeyi kolaylaştırmak düşüncesiyle mesnevî tarzında yazılmış bu sözlük özellikle küçük yaştakiler ve eğitime yeni başlayanlar için mükemmeldir.²³

²¹ KZ, c. I, s. 646-649.

²² KZ, c. II, s. 1044; HA, c. I, s. 14.

²³ Osmanlıca baskıları için bkz: Sadi Çöğenli, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1990, s. 28.

2. *Ferîste*: Yazarı, Tire medresesi müderrislerinden İbn Melek lakaplı Abdullatif b. Ferîste'dir (ö. 1418'den sonra). *Lugat-i Ferîsteoğlu*, *Lugat-i Ferîstezâde* gibi adlarla da anılan eser, bilinen en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden birisidir. Müellifin, torunu için manzum olarak kaleme aldığı sözlük, yirmi iki bölüm üzere tertib edilmiş ve büyük bölümünde *Kuran-ı Kerim*'de geçen kelimelerin Türkçe karşılığı verilmiştir. Eser, daha sonra bazı alimler tarafından şerhedilmiş ve alfabetik olarak düzenlenmiştir. Bir çok yazma nüshası bulunan ve çeşitli baskıları yapılan sözlük, Cemal Muhtar tarafından Ferîsteoğlu Abdulmecid'in *Lugat-i kânun-i ilâhî* siyle birlikte Latin harfleriyle neşredilmiştir.²⁴
3. *Ta'rif-i Seyyid*: *Ta'rifât*, Seyyid Şerîf el-Curcânî'nin (öl. 816/1413-14) zamanına kadar tedris edilmiş olan ilimlerde kullanılan ıstılahları alfabetik olarak açıkladığı bir terimler sözlüğüdür. Bazan terimin lugavî anlamını zikrederek ıstılahî anlamına geçerken bazan da doğrudan ıstılahî anlamını verir. Türünün ilk ve en güzel örneklerinden olan *Ta'rifât* İslam dünyasının bütün medreselerinde okutulmuş, istinsah edilmiş ve sahasında ilim adamlarının el kitabı olma özelliğini muhafaza etmiştir. Pek çok yazma nüshası bulunan eser ayrıca defalarca basılmıştır²⁵. *Ta'rifât*'a doğrudan yapılmış bir şerh olmamakla

²⁴ OM, c. I, s. 219-220; Cemal Muhtar, *Ferîsteoğullarının Arapça Türkçe lugatleri üzerine araştırma*, basılmamış doktora tezi, A.Ü., İlahiyat Fak, 1981; a. mlf., *İki Kuran sözlüğü: Lugat-i Ferîsteoğlu ve Lugat-i Kanun-i İlahî*, İstanbul 1993.

²⁵ Örnek olarak bkz. Seyyid Şerîf el-Curcânî, *Kitâb el-Tarîfât*, tahkik: Abdulmunim el-Hıfî, Kahire 1991. Yetersiz modern Türkçe çevirisi için bkz. Arif Erkan, İstanbul 1997.

beraber tetimmeler yapılmış;²⁶ ayrıca kitabın nüshalarının kenarlarına *hāşîye* ve *ta'lika* şeklinde notlar düşülmüştür.²⁷

4. *Abterî*: Ahterî diye bilinen Muslihiddin Mustafâ b. Şemsuddin el-Karahisârî'nin (ö. 968/1560-61) 952/1545 yılında Kütahya'da tamamladığı, 40.000 kelime ihtiva eden Arapça-Türkçe sözlüktür. Medrese öğrencileri ile ulema arasında dolaşan bu eserin önsözünde yazar, sözlüğünü, *Sihâb-ı Cevherî*, *Dustûr el-luga*, *Tekmile*, *Mecma el-luga* ve *Mukaddimet el-edeb* gibi kitaplardan sözcük derlemek ve bunları Türkçe'ye çevirmek suretiyle hazırladığını belirtir. Diğer sözlüklerden daha fazla tutulması sebebiyle *Abterî-i kebîr* diye de anılan bu eserin kütüphanelerde pek çok nüshası mevcuttur.²⁸
5. *Sihâb*: *Sihâb el-luga*, *el-Sihâb fî el-luga* diye bilinen Tâc el- el-luga, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) yalnızca sahih kelimeleri içeren ünlü sözlüğüdür. Tekmile, şerh, zeyil, ihtisar tenkit gibi üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.²⁹ *Sihâb*, 1270/1853'de Tebriz'de, 1282/1865 ve 1292/1875'de Bulak'ta yayımlanmış; ayrıca Ahmed Abdulfafur Attâr tarafından 1376/1956 yılında Kahire'de neşredilmiştir.
6. *Vânkülî*: el-Cevherî'nin *Sihâb*'ının Vânkülî diye bilinen Muhammed b. Mustafâ el-Vânî (öl. 400/1009) tarafından yapılmış Türkçe tercümesidir.³⁰ İstanbul Dar el-tıbaa el-mamure'de 1729, 1766 ve 1802-1803 de olmak üzere iki cilt halinde 3 defa basılmıştır.³¹

²⁶ Örnek için bkz. Muhammed Abdurraif el-Munavî (ö. 1031/1621-22), *el-Tevkîf alâ muhimmat el-te'arîf*, tahkik: Muhammed Rıdvan el-Daye, Beyrut 1990.

²⁷ Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerîf Cürcanî*, İstanbul 1984, s.187-190.

²⁸ KZ, c. I, s. 31; Hulusi Kılıç, "Ahterî", *DİA*, İstanbul 1989, c. II, s. 184-185.

²⁹ KZ, c. II, s. 1071-1073.

³⁰ KZ, c. II, s. 1073.

³¹ Osmanlıca baskıları için bkz: Çöğenli, *a.g.e.*, s. 49.

7. *Kāmūs: el-Kāmūs el-muhîr ve el-kābūs el-vasîr el-cāmi limā zebebe min kelām el-Arab şemātîr*, Mecduddîn Muhammed b. Yakub el-Firuzābādî el-Şirāzî'nin (ö. 817/1415) kelimeleri el-Cevherî'nin ekolüne göre tertib ettiği ve 813/1410 yılında tamamladığı iki ciltlik Arapça-Arapça sözlüğüdür. Üzerine pek çok çalışmanın yapıldığı bu eser biri *el-Bābūs* adıyla Merkezzade Ahmed Efendi diğeri de *el-Okyānūs el-basîr fî tercemeti el-Kāmūs el-muhîr* adıyla Mütercim Ahmed Āsım Efendi (ö. 1235/1819) tarafından olmak üzere iki defa Türkçe'ye tercüme edilmiştir. İkinci çeviri kısaca *Kāmus tercümesi* diye de bilinir.³²

Ç. İlm-i akaid

1. *Birgîlî*: İmām Birgîvî diye bilinen Mehmed b. Pîr Alî'nin (öl. 981/1573) *İlmihâl*, *Risāle-i Birgîvî* diye de bilinen ama daha çok başında vasiyet kelimesi geçtiği ve müellifin vasiyetlerini de havi olduğu için *Vasiyetnâme* olarak meşhur olan eseridir. İtikada, ibadete ve ahlaka dair herkes için lüzumlu meseleleri içeren bu eser Türkçe olarak kolay bir dille yazılmış, daha sonra bizzat müellif tarafından, arkadaşları ve talebelerinin isteği üzerine Arapça'ya çevrilmiştir. Takriben 970/1562-63 senesinde tamamlanan eser üzerinde pek çok alimin çalışması mevcuttur.³³ *Kevākib-i seba*'ya göre sabî, muhtasar bir tecvid kitabı okuduktan sonra Birgîlî Mehmed Efendi'nin Türkçe *Akaid Risalesi*'ni okur, bu arada da Kur'an-ı Kerim'i ezberler.³⁴

³² KZ, c. II, s. 1306-1310; Hulusi Kılıç, "el-Kamûsü'l-muhîr", *TDV İA*, İstanbul 2001, c. XXIV, s. 287-288.

³³ KZ, c. I, s. 850. Ayrıca bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Mehmed Birgîvî", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1999, s. 114-117, özellikle s. 115. Eserin modern serencamı için bkz. Ali Birinci, "Birgîvî Risâlesi: İlk Dinî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?", *Tarih Yolunda –Yakın Mazînin Siyasî ve Fikrî Ahvâlî-*, s. 193-196. Yeni bir neşri için bkz. Birgîlî Muhammed Efendi, *Vasiyet-nâme*, nşr. Musa Duman, İstanbul 2000.

³⁴ *Kevākib-i seba*, yaprak 55b.

2. *Manzûm akâid*: Müellif bu eserle, *Mârifetnâme* adlı kitabında bulunan ve Mâturîdî akaidini konu alan kendi Türkçe manzum akaidini kasetmiş olabileceği gibi, yine Mâturîdî akaidini konu edinen XVII.yy. şairlerinden Rızâî mahlaslı Tokatlı İshâk el-Zencânî'nin (ö. 1100/1689) *Manzûme-i akâid* adlı önemli Türkçe manzum akaid risalesini kasetmiş olabilir.³⁵ Çünkü, Zencânî'nin bu eseri, Mâturîdî akaidini yansıtan Türkçe manzum akaid risaleleri arasında en önemlilerindedir. Bütün bunlara rağmen yazar, manzume tarzında yazılmış herhangi bir akaid kitabını da kasetiyor olabilir.
3. *Hısnu'l-basîn*: *Hısnu'l-basîn min kelâm Seyyid el-murselîn* Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Cezerî'nin (ö. 833/1429), kendi ifadesiyle, sahih hadislerden dua, vird ve zikirleri derlediği kitabıdır. 791/1389 yılında tamamladığı eserinde sırasıyla dua ve zikrin fazileti, adabı, müstecab olduğu vakitler; ism-i azam ve esmau'l-hüsna; sabah ve akşam yapılan dualar, ölünceye kadar tekrar edilecek dualar; genel anlamda zikir; istiğfar; Kuran-ı Kerim'in fazileti ve Nebi'ye (s.a.v.) salatın fazileti işlenmiştir. Esere bizzat müellifin ve Ali el-Karî diye tanınan Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî'nin (ö. 1016/1607) birer şerhi mevcuttur. Eser üzerindeki pek çok çalışma yanında, Yahya b. Abdulkerîm'in yaptığı ve *Misbâh el-cinân* adını verdiği Türkçe tercümesi önemlidir.³⁶
4. *Emâlî*: *el-Emâlî*, Sirâcuddin Ali b. Osmân el-Ûşî'nin (ö. 575/1179) Mâturîdiyye akaidine dair 66 beyitlik manzum risalesidir. Eser ayrıca *Bed el-emâlî*, *Kasîde yekûlu el-abd*, *Kasîde el-lâmiyye*, *Lâmiyye-i kelâmiyye*, *Kasîde el-Hanefîyye* gibi adlarla da anılır. İslam akaidinin temel konularının işlendiği bu özlü risale medreselerin ilk yıllarında okutulan ders kitapları arasına girmiştir. Pek çok defa istinsah edilmiş, üzerine

³⁵ HA, c. I, s. 201; Omer Rıza Kehhale, *Mucem el-muellifîn*, c. II, Beyrut trsz., s. 232.

³⁶ KZ, c. I, s. 669-670.

tercüme ve şerh olmak üzere pek çok çalışma yapılmıştır. Türkçe şerhleri arasında, Muhammed b. Malkoca tarafından kaleme alınıp III. Murad'a ithaf edilen *Lāmiyye-i kelāmiyye şerhi* ile Mütercim Āsım Efendi tarafından yapılan ve III. Selim'e ithaf edilen *Merāb el-meālī fī şerh el-emālī*'yi zikretmek gerekir.³⁷ Eserin modern dönemde Arapça neşri, Türkçe tercümesi ve şerhi Serkis Orpelyan ve Seyyid Abdalzade Mehmed Tāhir tarafından hazırlanan *Mahzenu'l-ulum* adlı eserin, 180-208 sahifeleri arasında yapılmıştır.³⁸

5. *Fıkḥ-ı ekber. el-Fıkḥ el-ekber* İmām-ı Azam Ebū Hanife'nin (ö. 150/767) ünlü risalesi olup oğlu Hammād tarafından nakledilmiştir. Ayrı ayrı silsilelerle zamanımıza gelen kısmen birbirinden farklı üç nüshası mevcuttur. Ulema bu esere büyük ilgi göstermiş, Ali el-Kārî başta olmak üzere pek çok alim eser üzerine şerh yazmıştır. Osmanlı dünyasında en çok tanınan şerhi, Ebu el-Muntehā el-Magnisavî'nin 930/1523 yılında tamamladığı *Şerh el-Fıkḥ el-ekber*'dir. Ayrıca eserin pek çok Türkçe tercümesi vardır.³⁹
6. *Şükürname*: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın konuyla ilgili manzum bir risalesidir.⁴⁰
7. *Manzûm-ı rûmî*: İbrahim Hakkı'nın bu adla hangi eseri kastedtiği – şimdilik- tespit edilememiştir. Zikredildiği bağlamdan hareketle, ihtiyat kaydını elden bırakmaksızın, eserin akaidle ilgili olduğu söylenebilir.
8. *Tertîb el-'ulûm*: Kanımızca, Erzurumlu İbrahim Hakkı bu adla, Saçaklı-zāde Mehmed el-Mar'āşî'nin *Tertîb el-'ulûm*'unu⁴¹ kasetmektedir. Çünkü bu eser hem bir tasnifü'l-ulum hem de selefi-sufi bakış

³⁷ KZ, c. II, s. 1349-1350; M. Sait Özervarlı, "Emālî", *DİA*, İstanbul 1995, , c. XI, s. 73-75.

³⁸ Serkis Orpelyan ve Seyyid Abdalzade Mehmed Tahir, *Mahzenu'l-ulum*, İstanbul 1308.

³⁹ KZ, c. II, s. 1287; Şerafettin Gölcük – Adil Bebek, "el-Fıkḥü'l-ekber", *DİA*, c. XII, İstanbul 1995, s. 544-547.

⁴⁰ *HA*, c. I, s. 40; *OM*, c. I, s. 35.

⁴¹ Saçaklı-zāde, Muhammed el-Maraşî, *Tertîb el-'ulûm*, nşr. Muhammed b. İsmâil el-Seyyid Ahmed, Beyrut 1988.

açısından kaleme alınmış bir akaid kitabıdır. Eserde, felsefe ve felsefi kelama karşı takınılan selefi/akaidî bir tavır vardır. Nitekim İbrahim Hakkı da eseri, akaid konusunu işlerken zikretmektedir (056). İbrahim Hakkı'nın *Tertib*'inde kullanılan 'tertib' veya 'tertib-i ilim/ulüm' gibi diğer ifadeler (040 ve 042) ise, kendi eserinin adının da gösterdiği üzere, 'ders müfredatı' anlamına gelmektedir.

D. İlm-i fıkıh

1. *Munyet musallâ: Munyet el-musallâ ve gunyet el-mubtedâ*, Muhammed b. Muhammed Sedîduddîn el-Kāşgarî'nin (ö. 705/1305), namaz konusunu Hanefî fıkıhına göre incelediği eseridir. Hanefîler arasında yaygınlıkla kullanılan eser, başta İbrahim b. Muhammed el-Halebî (ö. 956/1549) olmak üzere pek çok âlim tarafından şerhedilmiştir.⁴²
2. *Tuhfe: Tuhfet el-fukaha*, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed el-Semerkindî el-Hanefî'nin (ö. 539/1144), Hanefî fıkıhının en meşhur el kitabı olan el-Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ına ilaveler yaparak yeniden tertib ettiği eseridir. Bu tertibe, öğrencisi Ebû Bekr b. Mesûd el-Kāşânî'nin (ö. 587/1191) üç ciltlik büyük bir şerhi mevcuttur.⁴³
3. *Talim-i Muallim: Talim el-muteallim*, Burhanuddîn el-Zernüci'nin (ö. 620/1223) eğitim-öğretim metodlarını anlatan muhtasar eseridir.⁴⁴ Eserde ilmin mahiyeti, niyet, tahsil edilecek ilmî sahanın seçimi, ilmin fazileti, tahsilin zamanı, ilim tahsil sürecinde sahip olunması gereken nitelikler gibi konular incelenir. Sultan III. Murad zamanında İbn İsmail, Sultan'ın haremde bulunanların istifadesine sunabilmek amacıyla eseri şerh etmiştir. Eser, Abdülmecid b. Nasuh b. İsrail

⁴² KZ, c. II, s. 1886-1887.

⁴³ KZ, c. I, s. 371. Eserin basımıyla ilgili olarak bkz. Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi: Literatür", *DİA*, c. XVI, İstanbul 1997, s. 22.

⁴⁴ Burhanuddîn el-Zernüci, *Talim el-muteallim fi tarik el-taallum*, tahkik: Salah Muhammed el-Haymî – Nezir Hamdan, Dimeşk 1987.

tarafından da Türkçe'ye tercüme edilmiştir.⁴⁵ *Talīm el-muteallim*, hem fıkıh hem de ahlak eseri olarak düşünülebilir. Yazarın da işaret ettiği gibi ilmin tarikini, yani nasıl ilim tahsil edileceğini öğreten bu eser, talibin ilim tahsili sırasındaki kuralları bilmesi bakımından bir fıkıh eseri gibi görülebilir. Diğer taraftan fıkıhın, İslam medeniyetinde amelî hikmetin bir parçası olarak kabul edilmesi de, eseri ahlak ilminin bir üyesi yapar. Ancak yazarın, eseri, fıkıh kitaplarından bahsederken zikretmesi, daha çok bir fıkıh metni muamelesi gördüğünü gösterir.

4. *Şerh-i Halebî*: Kāşgarî'nin *Munyet el-musallî* adlı meşhur muhtasarına İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin yazdığı *Gunyet el-mütemellî* adlı şerhtir. *Halebî kebir* olarak bilinen bu şerhin, ayrıca yine aynı müellif tarafından kaleme alınan ve *Halebî sagir* diye tanınan bir de muhtasarı mevcuttur. Muhtelif fikhî konuları Hanefî usulüne göre ayrıntılı biçimde ele alan şerh uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur.⁴⁶ *Kevākib-i seba* sahibi bu eserin, yalnız namaz kitabına göre iktisād rütbesinde, ilm-i fıkha göre ise iktisārın aşağı rütbesinde olduğunu söylemektedir.⁴⁷
5. *Vikāye*: *Vikāye el-rivāye fi mesāil el-bidāye*, Burhān el-şeria Mahmūd b. Sadr el-şeria el-evvel Ubeydullah el-Mahbūbî'nin (ö. 673/1274) torunu Sadr el-şeria el-sānî için telif ettiği meşhur eser olup pek çok haşiyesi mevcuttur. Müellif eserini *el-Nukāye* adıyla ihtisar etmiştir. Alāuddīn Esved (ö. 800/1397) İznik Medresesi müderrisi iken eseri, *el-İnāye fi şerh el-vikāye* adıyla şerhetmiştir. Bunun dışında *Vikāye*'ye şerh yazan Osmanlı alimleri arasında Hasan Çelebi (ö. 886/1481), İzzeddin İbn Melek, Muhyiddin el-Niksārî (ö. 901/1495) zikredilebilir.⁴⁸ Bu eserle birlikte el-Kudūrî'nin *el-Muhtasar*'ı ve el-Nesefî'nin *Kenz el-*

⁴⁵ KZ, c. I, s. 425.

⁴⁶ KZ, c. II, s. 1886-1887.

⁴⁷ *Kevākib-i seba*, yaprak 57b-58a.

⁴⁸ KZ, c. II, s. 2020-2024.

dekāik'i Hanefi uleması arasında '*mütün-i selāse*'; *Kenz el-dekāik* ve *el-Vikāye* ile birlikte el-Mevsılî'nin *el-Muhtār*'ı ve İbn El-Sāāti'nin (ö. 694/1295) *Mecma el-bahreyn*'i de '*mütün-i erbaa*' olarak adlandırılırdı.⁴⁹

6. *Multekā*: *Multekā el-ebhur fî furû el-Hanefiyye*, İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin kolay bir dille *el-Kudürü*, *el-Muhtār*, *el-Kenz* ve *el-Vikāye* gibi fıkıh kitaplarının meselelerini içeren eseridir. Çok büyük şöhret kazanmış; pek çok alim tarafından şerh edilmiş, üzerine onlarca hāşiye yazılmış ve birçok kez baskısı yapılmıştır. Üzerine yapılan çalışmalardan Şeyhzāde'nin *Dāmād* diye meşhur olan *Mecma el-enhur*'u, el-Haskefî'nin *el-Durr el-muntekâ*'sı ve Muhammed el-Mevkufâtî'nin (ö. 1065/) Türkçe şerhi zikre şayandır.⁵⁰
7. *Eşbāh u nezāir*: Bu tabir İslam hukukundaki kaideleri, benzer meselelerin tabii olduğu ortak hükümleri açıklamayı konu alan ilim dalı ile bu dalda yazılan eserlerin ortak adı olarak kullanılmıştır. Bu isim altında pek çok eser olmakla birlikte, müellif burada muhtemelen Zeynuddîn İbn Nuceym'in (ö. 970/1563) aynı adla Hanefi fikhını konu alan eserini kasetmiş olmalıdır. Aynı adla ve aralarında büyük benzerlikler olan el-Suyûtî'nin ve Şafii fikhını konu alan İbnu's-Subkî'nin birer eseri olmakla birlikte, İbn Nuceym'in eseri daha çok meşhur olmuş ve üzerinde pek çok şerh, hāşiye ve talik yazılmıştır. Başlıcaları İbn Ganim el-Hazrecî'nin (ö. 706/1306) *Hāşiye el-eşbāh ve en-nezāir*'i, İbn Habîb el-Gazzî'nin *Tenvîr el-besāir*'i, Salih b. Muhammed el-Timurtaşî'nin *Zevābir el-cevābir el-nedāir*'i, Pîrîzade'nin *Umde zevî el-elbāb*'ı ve Abdulganî el-Nablūsî'nin *Keşf el-batāir an el-eşbāh ve el-nezāir*'idir. Eserin pek çok nüshası olduğu gibi, hem bu şerhleriyle hem de bağımsız bir çok baskısı yapılmıştır.⁵¹

⁴⁹ Ahmed Özel, "Hanefi mezhebi: Literatür", *DİA*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 22.

⁵⁰ KZ, c. II, s. 1814-1816.

⁵¹ KZ, c. I, s. 98-100; Mustafa Baktır, "Eşbah ve Nezair", *DİA*, İstanbul 1995, c. XI, s. 456-457; aynı yazar, "el-Eşbah ve'n-Nezair", *a.g.e.*, s. 458-459.

8. *Şerh Mecmau'l-babr: Mecma el-babreyn ve mültekā el-nehrayn*, Hanefî fakihlerinden İbn el-Sāāti diye bilinen Muzafferuddîn Ahmed b. Ali'nin fıkha dair eseri olup üzerine şerh, haşiye, muhtasar olmak üzere pek çok çalışma yapılmıştır⁵². Bu çalışmalar arasında Osmali medreselerinde yaygın olarak kullanılan İbn Melek'in şerhidir. Pek çok yazma nüshası mevcut olan bu şerhe Kasım b. Kutlubuga el-Hanefî'nin bir *Hāşîye*'si vardır.⁵³
9. *Durer: Durer el-Hukkām*, Mollā Husrev Muhammed b. Ferāmuz b. Ali'nin (ö. 885/1480) yine kendi telifi olan *Gurer el-abkām*'a yazdığı *Şerb*'dir. Birçok defa basılan *Durer el-Hukkām* üzerine de yirmi kadar şerh ve haşiye kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Mehmed Vānî Efendi, Şürünbülâlî, Nuh b. Mustafa, Abdulhalîm b. Pîr Kadem ve Ebu Saîd el-Hādımî'ye ait olanlar önemlidir.⁵⁴ Bu eser yukarıda adı geçen *Mültekā* ile birlikte Osmanlı Devleti'nin bir nevi yarı resmî hukuk külliyesi olarak rağbet görmüş, asırlarca kadı, müftü ve müderrislerin müracaat kitapları olmuştur.⁵⁵
10. *Hidāye*: Hanefî fikhına dair önemli bir metin olan bu eserin müellifi Ali b. Ebu Bekr el-Merginānî'dir (ö. 593/1196). Kitap aynı müellifin *Bidāyet el-mubtedî* adlı eserinin şerhidir. Üzerine 60 dolayında şerh ve haşiye yazılan bu eser bir çok defa basılmış; İngilizce'ye ve bazı doğu dillerine tercüme edilmiştir. Ekmeluddîn el-Bābertî'nin *el-İnāye* adlı şerhi ile Bedreddîn el-Aynî'nin *el-Bināye* adlı şerhi yanında Fatih devri alimlerinden Sivaslı Kemaluddîn Mehmed b. Abdulvahid'in (ö.

⁵² KZ, c. II, s. 1599-1601.

⁵³ KZ, c. II, s. 1601.

⁵⁴ KZ; c. II, s. 1199-1200.

⁵⁵ Ahmet Özel, "Fıkıh: Literatür/Hanefî Mezhebi", *DİA*, İstanbul 1996, c. XIII, s. 15-16.

861/1456) *Feth el-kadir* adıyla kaleme aldığı şerh de çok revaç görmüştür.⁵⁶

E. İlm-i ahlak

1. *Hilye-i Hākānî*: Ayaspaşazāde Hākānî Mehmed Bey'in (ö. 1015/1606) kaleme aldığı bu eser Türk edebiyatında hilye türünün en güzel örneklerinden birini teşkil eder. Hz. Peygamber'in fizik özellik ve güzel ahlakından bahseden bu eserin ismi *Keşf el-Zunun*'da *el-Hilye el-nebeviyye min el-mesneviyyât el-Turkziyye* şeklinde verilmektedir. 1007/1598-99 tarihinde tamamlanan yaklaşık 710 beyitlik bu mesnevî Osmanlı ilim çevrelerinde çok büyük ilgi görmüştür.⁵⁷ İstanbul yazma kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunan eser, ilki 1264'te olmak üzere defalarca basılmış; ayrıca Numan Külekçi (Erzurum 1988) ve İskender Pala (İstanbul 1991) tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir.
2. *Hayriyye*: Asıl adı *Hayriname* olduğu halde daha çok *Hayriyye* diye bilinen bu eser Nābî'nin (ö. 1124/1712) nasihatname türündeki mesnevîsidir. Eserini yedi yaşındaki oğlu Ebulhayr Mehmed Çelebî için yazan müellif, başta dinî ve ictimaî olmak üzere, pek çok konuda fikirlerini dile getirmiştir. Modern dönemde bile üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.⁵⁸
3. *Attār Pend'i*: *Pendnâme*, Ferīduddīn Muhammed b. İbrāhīm el-Attār el-Hemedānî'nin (ö. 627/1230) latif ve belif nasihatlar içeren Farsça manzūm eseridir. Eseri, Mustafa Çelebî b.

⁵⁶ KZ, c. II, s. 2032-2040.

⁵⁷ KZ, c. I, s. 691. Hakanî Mehmed Bey, *Hilye-i Hākānî*, Tophane-i Amire, İstanbul 1264/1848.

⁵⁸ Ali Fuat Bilkan, "Hayriyye", *DİA*, İstanbul, c. XVII, İstanbul 1998, s. 65-66. Modern bir değerlendirme için bkz. Ali Fuat Bilkan, *Hayrî-nâme'ye Göre XVII. Yüzyılda Osmanlı Düşünce Hayatı*, Ankara 2002.

Muhammed Şemî (ö. 1005/1596-97) Türkçe şerhetmiş ve şerhine *Saâdetnâme* adını vermiştir.⁵⁹ Son zamanlarda bazı araştırmacılar eserin Ferîduddîn el- Attâr'a aidiyeti konusunda şüphe izhar etmişlerdir.⁶⁰

4. *Gülîstan*: Muslihuddîn Sâdi-i Şirâzî'nin (ö. 691/1292) makame türündeki ünlü Farsça eseri büyük rağbet görmüş ve bu rağbetin sonucu olarak da onlarca şerhi yapılmış, pek çok dile tercüme edilmiştir. Telifini 656/1258 tarihinde tamamladığı bu eserde müellif padişahların hal ve hareketlerini, dervişlerin ahlakını, kanaatin faziletini, susmanın faydalarını, aşk ve gençliği, güçsüzlük ve ihtiyarlığı, terbiyenin etkisini ve sohbet adabını Farsça ve Arapça beyitler, garib hikayeler, acıab latifelerle süsleyerek anlatmıştır.⁶¹
5. *Bostan*: Sâdi-i Şirâzî'nin 655/1257'de tamamlayarak İran'ın Fars bölgesinde hüküm süren Salgurlulardan Ebu Bekr b. Sad b. Zengî'ye ithaf ettiği ünlü Farsça mesnevîsidir. Adalet, ihsan, aşk, tevazu, rıza, kanaat, terbiye, şükür, tövbe, münacat ve hatm-i kitab başlıklarını taşıyan on bölümde çeşitli hikayeler, özlü sözler yerlerini almıştır. Farsça ve diğer dillerle şerhleri yapılan eser, Mehmed Çelebî, Muslihuddîn Mustafa b. Şaban el-Surûrî (ö. 969/1562), el-Şemî (ö. 1591), el-Südî (ö. 1005/1596-97) ve Havâyî Mustafa Çelebî (ö. 1608) tarafından Türkçe şerhedilmiştir. Katib Çelebî, bu şerhlerin içerisinde en güzel ve gerçeğe en uygununun el-Südî şerhi olduğuna işaret eder.⁶²

⁵⁹ KZ, c. I, s. 255.

⁶⁰ Bediüzzaman Fîrûzanfer, *Şerh-i Ahvâl ü Nakd ve Tahlîl-i Âsâr-ı Şeyh Ferîdüddîn 'Attâr Nîşâbûrî*, Tahran 1339-40.

⁶¹ KZ, c. II, s. 1504-1505; Tahsin Yazıcı, "Gülîstân", *DİA*, c. XIV, İstanbul 1996, s. 240-241.

⁶² KZ, c. I, s. 244-245; Adnan Karaismailoğlu, "Bostân", *DİA*, c. VI, İstanbul 1992, s. 307-308.

6. *Tarîkat*: Mehmed Birgivî'nin *el-Tarîkat el-Muhammediyye ve el-sîret el-Abmediyye* adlı eseri, 17 Şaban 980/24 Aralık 1572'de tamamlanmıştır.⁶³ Eserde itikadî, ahlakî ve fikhî konular işlenmekte; ancak bir bütün olarak eser, tasavvufî ahlak kitabı olarak görülmektedir. Eser yalnız Türkiye'de değil, Osmanlı coğrafyasında, hatta Asya kıtasında bile rağbet görmüş; muhtelif İslamî anlayışlara kaynaklık etmiştir. Eser, şerh, haşiye ve tercümeleriyle birlikte hem medreselerde ders kitabı, hem de camilerde vaaz kitabı olarak kullanılmıştır. Yalnızca İstanbul yazma kütüphanelerinde bulunan yüzlerce nüshası ile on üçten fazla baskısı eserin yaygınlığına işaret eder. Yakın zamanlara kadar pek çok vaizin el kitabı olarak kullandığı; bazı Yüksek İslam Enstitülerinde yardımcı ahlak ders kitabı olarak okutulduğu; bugün bile bazı tarikatlarda yine tasavvufî ahlak kitabı olarak tedris edildiği gerçeği dikkate alınırsa İslam-Türk kültüründeki yeri daha iyi anlaşılır.⁶⁴

F. İlm-i Sarf

1. *Emsile*: Müellifi meçhul, anonim bir eser olan *el-Emsile el-muhtelifê*, 'nasara' fiilinin çekimleri ve bu çekimlerin Türkçe izahlarını içermektedir. *Kesf el-zunûn*'da zikredilmeyen eserin en eski şerhi Muslihuddin Mustafa b. Şaban el-Surûrî'ye aittir. Ancak medreselerde daha çok Ahmed b. Mustafa el-Leâlî (ö. 971/1563) ve Muhammed b. Hamid el-Kefevî (ö. 1174/1761) şerhleri kullanılmıştır.⁶⁵

⁶³ KZ, c. II, s. 1111.

⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul 1992, s. 110-122.

⁶⁵ Ramazan Şeşen – Cevad İzgi – Cemil Akpınar, *Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu*, c. III, İstanbul 1986, s. 288-289; Ramazan Şeşen, "Osmanlılar Döneminde Arap Dili ve Edebiyatı Öğretimi", *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1986, Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations (TAİV-İstanbul), s.267-278.

2. *Binā*: *Binā el-efāl*, Arapça'daki fiillerin yapım ve çekimlerinden bahseden anonim bir eserdir. Bazıları bu eseri Ahmed b. Ali Dikgöz'e (ö. 870/1465) nisbet etmişlerdir.⁶⁶ Osmanlı medreselerinde bu kitabın şerhlerinden el-Birgivi ve el-Kefevî'nin şerhleri çoklukla kullanılmıştır. *Keşf el-zunûn*'da ise "...sıbyanın okuduğu meşhur bir muhtasardır" dendiikten sonra Ahmed b. Muhammed Abdulaziz el-Endelûsî'nin 1038/1628'de tamamladığı şerh zikredilmiştir.⁶⁷ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Emsile* ve bir cüzlük *Binā* iktisârın aşağı rütbesidir.⁶⁸
3. *Maksûd*: Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) de nisbet edilen bu eser anonim'dir. En eski şerhi Muhammed b. Halil b. Dānyāl'ın (ö. 710/1310) şerhi olarak bilinir. Kaynaklarda ise ilk defa, Bedruddîn el-Simāvî'nin (ö. 823/1420) yazdığı *Unkûd el-cevâbir* adlı şerh dolayısıyla zikredilir.⁶⁹ Osmanlı medreselerinde sarf sahasında okutulan başlıca ders kitaplarından birisi olan bu eser üzerine pek çok şerh kaleme alınmıştır. Burada özellikle Birgivi'nin çok kullanılan *İm'ân el-enzâr* adlı şerhini zikretmemiz gerekir.⁷⁰ *Kevâkib-i seba*'ya göre bab ve vezinleri ayrıntılı, bazı i'âlî kısaca zikreden *Maksûd* medreselerde orta-iktisâr rütbesinde okutulurdu.⁷¹
4. *İzzî*: Medreselerin temel ders kitaplarından birisi olan *el-Tasrif el-İzzî*, İzzuddîn Ebu'l-Fedâil İbrahim b. Abdülvehhâb b. İmâduddîn b. İbrahim el-Zencânî (ö. 655/1257'den sonra) tarafından kaleme alınmıştır. *Kevâkib-i seba*'ya göre kısaca babları, uzunca i'âlî ihtiva ettiği

⁶⁶ Köprülü Kütüphanesi Kataloğu, c. III, s. 297; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, Leiden 1937-1949, c. I-II, *Supplement*, c. I-III, *Suppl.*, c. II, s. 631 [Buradan itibaren *GAL*].

⁶⁷ KZ, c. I, s. 255.

⁶⁸ *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

⁶⁹ KZ, c. II, s. 1806.

⁷⁰ KZ, c. II, s. 1651-1806. Şerhleri için bkz. Şeşen, *a.g.m.*, s. 272-273.

⁷¹ *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

için yukarı-ıhtisâr rütbesinde okutulan eser⁷² üzerine başta Saduddîn Mesûd el-Taftâzânî (ö. 792/1390) ve Seyyid Şerîf olmak üzere pek çok kişi tarafından şerh ve hâşiye yazılmıştır. Ayrıca Osmanlı alimlerinden Hasan Paşa b. Alauddîn el Esved'in (ö. 816/ 1413) eser üzerinde bir şerhi mevcuttur.⁷³

5. *Merâb*: Medreselerde *el-Tasrîf el-İzzî* den sonra okutulan *Merâb el-ervâb* Ahmed b. Ali b. Mes'ûd (ö. 700/1300-01) tarafından yazılmış geniş kapsamlı bir sarf kitabıdır. Üzerine pek çok şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır. Bunlar arasında, Osmanlı alimlerinden Hasan Paşa'nın *el-Mifrâb* adlı şerhi, Ahmed Dikgöz'ün *Şerb'i* ve Fatih devri alimlerinden Kara Sinan'ın (ö. 885/ 1480) *Merâb el-ervâb* adlı şerhi zikredilebilir.⁷⁴ *Kevâkib-i seba*'ya göre ayrıntılı olarak i'lâli, zamirleri ve iştikakı ihtiva eden bu eser iktisâd rütbesinde okutulurdu.⁷⁵
6. *Şâfiye*: *Şâfiye fî el-tasrîf*, İbn el-Hâcib diye tanınan Cemâluddîn Osmân b. Omer (ö. 646/ 1248-49) tarafından yazılmış ve medreselerde ileri seviyedeki öğrencilere okutulmuş bir ders kitabıdır. Esere başta müellifi olmak üzere bir çok alim tarafından Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere ellinin üzerinde şerh yazılmış ve ayrıca Batı dillerine de çevrilmiştir. Bu şerhlerden Osmanlı müelliflerinden Kara Sinan'ın *el-Sâfiye* adlı şerhi zikredilebilir.⁷⁶ Ayrıca Kalküta, Bulak, Kahire, Kanpür, İstanbul, Leknev ve Delhi'de defalarca basılmıştır. *Kevâkib-i seba*'ya göre bazı nadir meseleleri ve iştikakı bazı delillerle zikreden *Şâfiye* iktisadın yukarı rütbesinde okutulan bir kitap olmakla beraber şerhleriyle birlikte okunduğunda istiksa rütbesindedir.⁷⁷

⁷² *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

⁷³ KZ, c. II, s.1138- 1140; *GAL*, c. I, s. 283; *Suppl.*, c. I, s. 497-498.

⁷⁴ KZ, c. II, s. 1651; *GAL*, c. II, s. 21; *Suppl.*, c. II, s. 14.

⁷⁵ *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

⁷⁶ KZ, c. II, s. 1020-1022; *GAL*, c. I, s. 305; *Suppl.*, c. I, s. 535-537.

⁷⁷ *Kevâkib-i seba*, yaprak 57a.

7. *Çārperdî*: Ahmed b. el-Hasan Fahrüddîn el-Çārperdî'nin (ö. 746/1345-46) Vezîr Muhammed b. el-Vezîr Ali el-Sāvî'nin isteği üzerine İbn el-Hâcib'in *Şâfiye*'sine yazdığı şehtir. Osmanlı medreselerinde rağbet gören bu şerh üzerine Bedruddîn el-Aynî'nin (ö. 855/1451) haşiyesi başta olmak üzere pek çok hâşiye yazılmıştır.⁷⁸

G. İlm-i furs

1. *Şâhidî*: Şâhidî İbrahim Dede diye tanınan Mevlevî şeyhlerinden İbrahîm b. Sâlih el-Muğlevî'nin (öl. 957/1550) manzûm Farsça-Türkçe sözlüğüdür.⁷⁹ *Tuhfe-i Şâhidî* diye de bilinir. *Mesnevî*'yi de şerheden müellif, daha iyi anlaşılabilmesi için *Mesnevî*'de mevcut Farsça kelimeleri tesbit etmiş ve bu kelimeleri *Mesnevî*'deki anlamlarıyla nazmetmiştir. Eser 61 beyitlik mukaddime, 388 beyit ve 6 beyitlik bir hatimedden mürekkeptir. Büyük bir şöhret kazanan eserin, Farsça kelimelerin vezne uygun bir şekilde nazmedilmiş olması sebebiyle medreselerde hem aruz hem de dil öğretiminde uygulamalı ders kitabı olarak kullanıldığı ve hatta ezberletildiği söylenebilir. 40 kadar şerhi olan eserin üstünde, ayrıca, tercüme, alfabetik tertip gibi daha pek çok çalışma yapılmıştır.⁸⁰ *Kevâkib-i seba*'ya göre sabîye, hıfzını tamamladıktan sonra –ki 8 veya 9 yaşındadır– tabiatının ölçüye alışması için Farsça kelimelerle ilgili manzum *Şâhidî Sözlüğü* okutulurdu.⁸¹
2. *Nisâb-ı Sibyân*: İki dilli manzum sözlük geleneğinin ilk örneklerinden olan eser Bedruddîn Ebu Nasr Mesud b. Ebi Bekr el-Ferahî'nindir (ö. 640/1242-3). 37 bende taksim edilmiş ve 9 bahrin değişik vezinleriyle nazmedilmiştir. Toplam 200 beyitlik olan eserde 1222 Arapça kelime

⁷⁸ KZ, c. II, s. 1021.

⁷⁹ KZ, c. II, s. 1505; HA, c. I, s. 27.

⁸⁰ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniversitesi, Fars Dili ve Edebiyatı, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 1996, s. 209-217.

⁸¹ *Kevâkib-i seba*, yaprak 56a.

mevcut olup bunlardan 1088'i Farsça karşılıklarıyla birlikte, 134'ü yalnızca Arapça olarak nazmedilmiştir. VII/XIII. yy.'dan sonra Arapça öğrenmek ve öğretmek için medreselerde okutulan ve ezberletilen eser, İran, Anadolu, Türkistan ve Hindistan'da büyük rağbet görmüş, ders kitabı olması münasebetiyle de üzerine şerhler yazılmıştır. Pek çok yazma nüshası olduğu gibi çeşitli baskıları da mevcuttur.⁸²

3. *Divân-ı Hâfız*: Hâfız el-Şîrâzî diye meşhur Şemsuddîn Muhammed'in (ö. 792/1390) Farsça dîvânıdır. Hafız dîvânı hem Fars dilinin hem de belagat konularının öğretiminde ezberletilen bir eser olmuştur. Her türlü ilmî, ahlakî, felsefî mazmunları ihtiva eden gazellerinde değişik vezinler kullanmış olmasına rağmen dil sade ve mana açıktır. Pek çok defa Türkçe olarak şerh edilmiş ve yaygın bir şekilde kullanılmıştır.⁸³ Farklı râvîlerden gelen nakillere göre son dönemlerde oluşturulan *Divân*'ın ilki 1306'da Tahran'da olmak üzere pek çok baskısı yapılmıştır.⁸⁴
4. *Fars-i Halimî*: *Lugat-ı Halimî* olarak da bilinen ancak asıl adı *Babr el-garaib* olan bu sözlük Lutfullah b. Yusuf el-Halimî'ye (ö. 902/1496'dan sonra) aittir. Tam alfabetik olarak hazırlanmış ilk Farsça-Türkçe sözlüktür. Kelimeler Türkçe karşılıkları yanında sarf yönünden de tahlil edilmiştir. Kâtip Çelebî eseri tanıtırken şöyle der: "Eseri manzum ve mensur olarak telif etmiş; daha sonra izahına dair başka bir kitap yazmıştır. Bu kitab da *Kâime* ve *Kâsımıyye* adlarıyla meşhurdur. İki defteri muhtevi olup birincisi lugate, ikincisi aruz, kafiye ve bedie dairdir."⁸⁵ Amasya valisi Şehzade Bayezid'e takdim

⁸² KZ, c. II, s. 1952.

⁸³ KZ, c. I, s. 783-784.

⁸⁴ Hafız-i Şîrâzî, *Divan*, nşr. Muhammed-i Kazvinî – Kâsım-ı Ganî, Tahran 1320, terc. Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1944.

⁸⁵ KZ, c. I, s. 225; c. II, s. 1315.

edilen eserin nüshalarının çok olması şöhretini ve gördüğü alakayı teyit eder.⁸⁶

5. *Nimetullāb*: Nakşibendî şeyhlerinden Sofyalı Nimetullah b. Ahmed b. Mubārek el-Rumî'nin (ö. 969/1562) 1540 yılında düzenlediği Farsça-Türkçe sözlüktür. Üç bölüm halinde tertib edilen eserin birinci bölümünde 1278 Farsça masdarın Türkçe karşılığı verilmiştir. İkinci bölüm Farsça'nın gramerine ayrılırken, üçüncü bölümde isimler yer alır. Fahrüddin b. Yahya el-Mavsilî eseri *Mubtasar-ı Nimetullāb* adıyla ihtisar etmiştir. Eserin pek çok nüshası mevcuttur.⁸⁷

Ğ. İlm-i nahv

1. *Avāmil*: Abdulkāhir el-Curcānî (ö. 474/1081) tarafından telif edilmiş *el-Avāmil el-mie*, medreselerde, özellikle ilk dönemlerde okutulan nahv kitabıdır.⁸⁸ Müellif eserinde, Arapça'da cümle içinde kelimelerin sonuna irab bakımından tesir eden yüz tane âmili, birer örnek vererek işlemiştir. Bedruddin el-Aynî, Husāmuddin el-Tokādî (ö. 860/1456), Hacı Baba el-Tosyavî ve Musannifek'in (ö. 875/1470) şerhleri yanında üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.⁸⁹ *Kevākib-i seba* ise "öğrenci kelimenin irabından bahseden nahiv ilminde önce iktisarin aşağı rütbesinde *Avāmil* diye adlandırılan, yalnız âmilleri zikreden risaleyi okur" demiştir.⁹⁰ Yalnızca Süleymaniye Kütüphanesi'nde 100'ü aşkın yazma nüshası bulunan eser, sadece metin veya şerhiyle birlikte İstanbul, Hindistan, Mısır, Mekke ve İran'da birçok ez basılmıştır.

⁸⁶ Nüshaları için bkz: Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 138-139.

⁸⁷ KZ, c. II, s. 1965; ayrıca nüshaları için bkz: Yusuf Öz, *a.g.t.*, s. 234-235.

⁸⁸ Abdulkahir el-Cürcanî, *el-Avāmil el-mie el-nabviyye fî usul ilm el-Arabiyye*, tahkik: el-Bedravî Zehran, Kahire 1988.

⁸⁹ KZ, c. II, s. 1179-1180; GAL, c. I, s. 287; *Suppl.*, c. I, s. 503.

⁹⁰ *Kevākib-i seba*, yaprak 57b.

2. *Küçük avāmil: el Avāmil el-cedīd* diye bilinen el-Birgivi'nin bu eseri el-Cürcanî'nin *Avāmil*'i tarzında yazılmış ve medreselerde zamanla onun yerini almıştır. Esasen Birgivi'nin bu eseri, aşağıda incelenecek olan, *İzhār el-esrār* adlı eserinin bir özeti mahiyetindedir; çünkü her iki eserde konular aynı ana başlıklar altında incelenmiştir. Öte yandan Cürcanî ile Birgivi'nin eserleri arasındaki fark şu şekilde özetlenebilir: Cürcanî eserinde 100 âmil zikrederken, Birgivi âmil sayısını 60'a indirmiş; böylece eserinin birinci babında 60 âmili, ikinci babında 39 mamulu; üçüncü babında ise 10 madde olarak irabı incelemiştir. Üzerine pek çok şerh yazılıp çalışma yapılan bu eser çoğunlukla Ahmed el-Adavî'nin şerhi ve Zeynizāde diye bilinen Hüseyin b. Ahmed'in (öl. 1144/1731-32) muribiyle beraber okutulmuştur.⁹¹ İlki 1234/1819'da olmak üzere 1325/1909'a kadar 37 defa basılan eserin, yazma eser kütüphanelerinde de yüzlerce nüshası mevcuttur.
3. *Unmūzece*: Cārullah b. Kāsım Mahmud b. Omer el-Zemahşerî'nin (ö. 538/1143) pek çok alim tarafından şerhedilen, haşiye yazılan, tertip edilen ünlü eseri *el-Mufassal*'ının⁹², yine el-Zemahşerî tarafından kaleme alınmış, mübtedîler için faydalı *Muhtasari*'dir. Bu muhtasarı Zeynu'l-arab olarak bilinen Ali b. Abdullah el-Mısırî, Cemaluddîn Muhammed b. Abdulganî el-Erdebîlî (ö. 647/1249-50) ve müellifin öğrencisi Dıyāuddîn el-Mekkî, *el-Kifāye* adıyla şerhetmişlerdir. 1298'de İstanbul'da ve 1289'da Mısır'da basılmıştır.⁹³

⁹¹ *GAL*, c. II, s. 441-442; *Suppl.*, c. II, s. 657-658.

⁹² *Mufassal*'ın şerh ve haşiyeleri için bkz: *KZ*, c. II, s.1774-1777; *GAL*, c. I, s. 291-292; *Suppl.*, c. I, s. 509-510.

⁹³ *KZ*, c. I, s. 185; *Kifāye* için ayrıca bkz: *KZ*, c. II, s. 1498.

4. *Hedāik*: Zemaḥşerî'nin *Unmūze'î*'ne Saduddīn Sadullah el-Berda'î tarafından yazılan *Hadāik el-dekāik fî şerh risālet allāme el-bekāik* adlı şerhtir.⁹⁴
5. *İzḥār*: el-Birgivî tarafından telif edilen *İzḥār el-esrār* medreselerin ana ders kitaplarından birisi olmuştur. Bu eser, yazarın *Avāmil*'inin mufasssal bir şerhi olarak kabul edilebilir. Üzerine pek çok şerhin yazıldığı, çalışmanın yapıldığı bu eser medreselerde Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın (ö. 1085/1674-75) *Netāic el-efkār* adlı şerhi⁹⁵ ve Zeynizāde Huseyn b. Ahmed'in *Hall esrār el-abbār alā irabî izḥār el-esrār* adındaki muribiyle beraber okutulurdu. Kātib Çelebî iki şerhini zikretmiştir; ancak üzerinde şerh, irab, ta'lika ve tercümeleleriyle otuza yakın çalışma mevcuttur.⁹⁶
6. *Netāic*: Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın yazdığı *Netāic el-efkār*, *İzḥār el-esrār* şerhlerinin en meşhurdur. Medrese öğrencileri arasında *Adalı* diye tanınan bu şerhin üzerine de pek çok hāşiye yazılmıştır.⁹⁷
7. *Kāfiye*: Medreselerin başlıca nahiv kitaplarından olan ve İbn el-Hācib tarafından yazılan *el-Kāfiye fî el-nahv*, muhtasar bir eserdir. Nahvin bütün konularının, isim, fiil ve harf olarak üç bölümde, anlaşılır bir dille işlendiği bu eser, *Kevākib-i seba'*ya göre orta-iktisād rütbesinde okutulurdu.⁹⁸ Bu özelliğinden dolayı medreselerin en önemli nahiv kitaplarından olan eser başta müellifin bizzat kendisi

⁹⁴ Bağdadlı İsmail Paşa, *İzāb el-meknūn fî el-zeyl alā keşf el-zunūn an esāmî el-kutub ve el-funūn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya – Kilisli Rifat Bilge, İstanbul 1945-1947, c. I, s. 395. (Buradan itibaren *İM*).

⁹⁵ Mustafa Hamza el-Adavî, *Netāic el-efkār li-şerh izḥār el-esrār fî el-nahv*, tahkik: İbrahim Umer Suleyman Zebide, Trablus 1992.

⁹⁶KZ, c. I, s. 117; GAL, c. II, s. 441; *Suppl.*, c. II, s. 656-657; Ayrıca bkz. Şükran Fazlıoğlu, *İzḥār el-esrār li-el-Birgivî: Dirâset ve Tahkîk*, Ürdün Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Haziran 1995.

⁹⁷ OM, c. I, s. 213, 300, 319.

⁹⁸ *Kevākib-i seba'*, yaprak 57b.

olmak üzere birçok alim tarafından 100 civarında şerh, bu şerhlerden herbirine haşiyeler, bu haşiyelere de talikler yazılmıştır. Başlıcaları Radyıyuddîn Muhammed b. el-Hasan el-Esterâbâdî (öl.686/ 1287-88), Ruknuddîn Hasan b. Mahmud el-Esterâbâdî (öl. 817/1414-15), Celâluddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Gucduvânî (öl.720/ 1320-21), Seyyid Şerîf'in şerhleridir. Molla Câmî diye meşhur Abdurrahman b. Ahmed'in (öl. 898/1492-93) medreselerde çok kullanılan şerhi yanında, Hacı Baba el-Tosyavî bir murib, Hekimşah el-Kazvînî de bir şerh yazmışlardır.⁹⁹ Roma, Floransa, İstanbul, Bulak, Kahire, Kazan, Taşkent, Beyrut, Bombay, Leknev, Kalküta, Delhi, Kanpur gibi şehirlerde defalarca basılan¹⁰⁰ eser son olarak Târik Necm Abdullah tarafından tahkik edilerek *el-Kâfiye fî el-nahv* adıyla Cidde'de 1407/1986'da yayımlanmıştır.

8. *Molla Câmî*: İbn el-Hâcib'in *el-Kâfiye fî el-nahv* adlı eserine Molla Câmî diye meşhur Nûruddîn Abdurrahmân b. Ahmed Nuruddîn (ö. 898/1492-93) tarafından *el-Fevâid el-diyâ'iyye* adıyla yazılan şerhin Osmanlı ilim dünyasındaki ismidir. Nahiv sahasında medreselerin başlıca ders kitaplarından birisi olan bu eser,¹⁰¹ *Kevâkib-i seba*'ya göre yukarı- iktisâd rütbesinde okutulmuştur.¹⁰²

H. İlm-i mantık

1. *İsâgocâ*: Asıl adı yazarına nisbetle *Risâlet el-ebheriyye* olan bu eserin yazarı İbn Sinâcî filozof Esîruddîn Mufaddal b. Omer el-Ebherî'dir (ö. 663/1265). Bu esere birçok Osmanlı alimi şerh ve hâşiye yazmıştır. Ancak en fazla rağbet görenleri Hasan el-Kâtî'ninki (ö. 760/1358) ile

⁹⁹KZ, c. II, s. 1370-1376; GAL, c. I, s. 303-304; *Suppl.*, c. I, s. 531-535.

¹⁰⁰ Yusuf Serkis, *Mucemü'l-matbuâtî'l-Arabîyye ve'l-muarrebe*, I-II, Kahire 1928-1930, I, 72.

¹⁰¹ KZ, c. II, s. 1372.

¹⁰² *Kevâkib-i seba*, yaprak 57b.

Mollā el-Fenārî'nin (ö. 834/1430) *el-Fevâid el-Fenâriyye* adlı şerhi olmuştur.¹⁰³ Diğer önemli şerhleri arasında Nuruddîn Ali b. İbrahim el-Şirazî, Muslihuddîn Mustafa b. Şaban, Hakim Şah el-Kazvîni ve İsmail el-Gelenbevî'ninkiler sayılabilir. *Kevâkib-i seba*'ya göre mantık ilminin temel konu başlıklarını içeren *Îsâgüci* aşağı-iktisâr rütbesinde okutulurdu.¹⁰⁴ Eser, başta Ahmed Fuat'ın *Miyar el-ulûm* (İstanbul 1292) adlı çevirisi olmak üzere pek çok kez Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

2. *Husâm-ı Kâtî*: Husâmuddîn Hasan el-Kâtî'nin *Îsâgüci*'ye yazdığı muhtasar şerhtir. Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak kullanılan bu şerh üzerine de pek çok haşiyeye yazılmıştır. Bunlardan Muhyiddîn haşiyesi yanında Osmanlı alimlerinden Şemsuddin Karaca Ahmed'in (ö. 854/ 1450) haşiyesi zikredilebilir.¹⁰⁵ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Husâm-ı Kâtî* ve hâşiyesi *Muhyiddîn* yukarı-iktisâr rütbesinde okutulan kitaplardandı.¹⁰⁶
3. *Muhyiddîn*: Muhyiddîn el-Taleşî'nin Husâmuddîn el-Kâtî'nin *Îsâgüci Şerhi*'ne yazdığı haşiyedir. Medreselerde şerhiyle birlikte okutulmuştur.¹⁰⁷
4. *Fenârî*: Ebherî'nin *Îsâgüci*'sine Şemsuddîn Muhammed b. Hamza Mollā el-Fenārî'nin yazdığı *el-Fevâid el-Fenâriyye* adlı şerh revaç bulmuş, uzun yıllar medreselerde ders kitabı olarak okutulmuş ve üzerine pek çok hâşiyeye yazılmıştır.¹⁰⁸ Bu haşiyelerden aşağıda zikredilecek Kul Ahmed'in ki ile Burhanuddîn b. Kemaluddîn b. Hamid'in *el-Fevâid el-*

¹⁰³ KZ, c. I, s. 206-208. Esiruddîn el-Ebherî, *Îsâgüci: Mantığa Giriş*, terc. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul 1998.

¹⁰⁴ *Kevâkib-i seba*, yaprak 58a.

¹⁰⁵ KZ, c. I, s. 206-207.

¹⁰⁶ *Kevâkib-i seba*, yaprak 58a.

¹⁰⁷ KZ, c. I, s. 207

¹⁰⁸ KZ, c. I, s. 207.

Burbāniyye'si zikre şayandır. *Kevākib-i seba*'ya göre *Fenārî şerhî* ve *Kul Ahmed* hāşiyesi yukarı- iktisār rütbesinde okutulurdu.¹⁰⁹

5. *Kul Ahmed*: el-Fenārî'nin *İsāgūcî şerhî*'ne Kul Ahmed diye bilinen Şihābuddīn Ahmed b. Muhammed b. Hızır'ın kaleme aldığı *Hāşiye*'dir. Kātip Çelebî bunun en dakik ve en latif *Fenārî* hāşiyesi olduğunu söyler.¹¹⁰ Bu hāşiyeye Ebu Bekr b. Abdulvehhab el-Halebî bir *Talikat* yazmıştır.
6. *Velediyye*: Seyyid Şerif'in *el-Velediyye fi el-mantık* adlı eseridir. Seyyid Şerif, eseri oğlu Nureddin Muhammed için Farsça yazmış, daha sonra kimliği bilinmeyen bir kişi tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir. Abdurrahman b. Abdilkerim el-Amidî el-Konevî (ö. 1222/1807) tarafından da şerhedilmiştir.¹¹¹
7. *Şemsiyye*: Necmuddīn Ali b. Omer el-Kātibî el-Kazvīnî'nin (ö. 675/1277) Şemsuddin Muhammed için telif ettiği ve ona nisbetle *el-Şemsiyye fi el-mantık* adını verdiği meşhur eseridir. Üzerine pek çok âlim tarafından şerh yazılmış, çalışma yapılmıştır. *Kevākib-i seba*'ya göre iktisād'ın orta rütbesinde bütün meseleleri ihtiva eden *el-Şemsiyye* kitabı okutulurdu.¹¹²
8. *Kutb*: *Şemsiyye* şerhleri arasında Kutbuddīn Muhammed b. Muhammed el-Rāzî el-Tahtānî'nin (ö. 766/1364) yazdığı *Tabrîr el-kavāid el-mantıkıyye fi şerh el-şemsiyye* isimli şerh Osmanlı medreselerinde en çok okutulan ve müracaat edilen eserler arasındadır.¹¹³
9. *Seyyid*: Kutbuddīn el-Rāzî'nin *Şemsiyye* şerhine, *Tabrîr el-kavāid el-mantıkıyye fi şerh el-şemsiyye*'ye Seyyid Şerif'in kaleme aldığı *Hāşiye*'dir. Bu hāşiyeye üzerine de pek çok Osmanlı alimi hāşiyeye kaleme almıştır.

¹⁰⁹ *Kevākib-i seba*, yaprak 58a.

¹¹⁰ KZ, c. I, s. 207.

¹¹¹ İM, c. II, s. 715. Ayrıca bkz. Gümüş, *a.g.e.*, 151-152.

¹¹² *Kevākib-i seba*, yaprak 58b.

¹¹³ KZ, c. II, s. 1063-1064.

Bunlar arasında da Molla Fenarî, Şemsuddin Karaca Ahmed ve Seyyid Ali Acemî (ö. 860/1455) bulunmaktadır.¹¹⁴

10. *Dāvud*: Seyyid Şerîf'in *Şemsîyye* şerhi üzerine yazdığı hâşiye üzerine Kara Dāvud olarak bilinen İbn Kemâl el-Kocevî el-Rûmî el-Hanefî (öl. 948/1541-42) tarafından kaleme alınan *Hâşîye*'dir.¹¹⁵ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Kara Dāvud* ve *Seyyid hâşiyeleri* yukarı-iktisâd kitaplarındandır.¹¹⁶
11. *Tehzîb*: el-Taftâzânî'nin 789/1387 yılında telif ettiği *Tehzîb el-mantık ve el-kelem* adlı meşhur eseridir. Birincisini mantık, ikincisini de kelama hasrettiği iki bölümden müteşekkil bu eser, çok büyük rağbet görmüş ve pek çok defa şerh edilmiştir.¹¹⁷
12. *Celâl*: Celâluddîn Muhammed b. Esad el-Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Tehzîb*'e yazdığı *Şerb*'tir. Bu şerh üzerine de Osmanlı alimleri tarafından pek çok hâşiye yapılmıştır.¹¹⁸
13. *Mîr*: el-Devvânî'nin *Tehzîb* şerhine Mîr Ebû'l-Feth el-Sâidî'nin (ö. 950/1543-44) kaleme aldığı *Hâşîye*'dir.¹¹⁹ *Tehzîb-i Mîr* veya yalnızca *Mîr* diye tanınan eser, *Tehzîb –Celâl- Mîr* sıralamasıyla medreselerde dikkate alınırdı. *Kevâkib-i seba*'ya göre *Tehzîb* ta'lîk ve şerhleriyle orta-iktisâd rütbesinde okutulurdu.¹²⁰

I. İlm-i âdâb

1. *Huseynî*: Şemsuddîn Muhammed b. Eşref el-Huseynî el-Semerkandî'nin (ö. 702/1303) *Âdâb el-Fadîl el-Semerkandî* diye de bilinen bu küçük metni, ilm-i âdâb sahasında yazılmış en meşhur

114 KZ, c. II, s.1063.

115 KZ, c. II, s. 1063.

116 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

117 KZ, c. I, s. 515-517.

118 KZ, c. I, s. 516.

119 KZ, c. I, s. 517

120 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

eserlerdendir. Pek çok şerhi vardır. Şerhleri arasında en çok işleneni Kemaluddin Mesūd el-Şirvanî'nin (ö. 905/1499-1500) şerhi olup üzerine hâşiyeye ve talikatlar yazılmıştır. Bunlar arasında, Taşköprülü'nün haşiyeler arasında en faydalısı olarak tarif ettiği Fatih dönemi alimlerinden Dikgöz'ün *Haşiyesi* ile Musannifek'in *Haşiyesi* zikredilebilir.¹²¹ Ayrıca eserin bağımsız haşiyeleri arasında hacimce en büyük ve en meşhuru, İmaduddin Yahya b. Ahmed el-Kaşi'nin (ö. 745/1344'den sonra) *Haşiyet el-esved* diye tanınan çalışmasıdır. *Kevâkib-i seba* sahibi, *Semerkandî* şerhlerinden Mesūd-i Rūmî *Şerb*'inin iktisād rütbesinde okutulduğunu ve bunun 21 taliki olduğunu söyler.¹²²

2. *Şerb Adud*: Bu eser Şemsuddin Muhammed el-Hanefî el-Tebrîzî'nin (ö. 902/1496) Adududdîn Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî'nin (ö. 756/1355) istidlal yolu ile metodlarını konu alan ve nazar ilminin kurallarını içeren 10 satırlık meşhur risalesi *Âdâb-ı Adud*'a yazdığı *Şerb*'tir. Medreselerde asırlarca okutulup ezberletilen *Âdâb-ı Adud*'un pek çok şerh ve haşiyesi bulunmakla beraber bu şerh *Adud* şerhleri arasında en yaygın kullanılanıdır.¹²³
3. *Âdâb-ı Mîr*: Tâc el-Saîdî el-Erdebîlî diye bilinen Mîr Ebū el-Feth Muhammed b. Emîn'in (ö. 875/1470-71), Muhammed el-Tebrîzî'nin *Adud Şerb*'ne yazdığı *Hâşiyesi*'sidir. Osmanlı medreselerinde tahkik edilerek okutulurdu.¹²⁴ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Kādî Adud metni*, *Şerb-i Hanefîyye* ve *hâşiyesi Mîr*, her ne kadar metnin aslı aşağı-iktisâr rütbesindeyse de, şerhi ve hâşiyesiyle okunurken tahkîke yakın olduğundan yukarı-iktisâr rütbesi sayılırdı.¹²⁵ el-Erdebîlî'nin bu haşiyesi üzerine İsmail el-Gelenbevî'nin de bir *Talikat*'ı mevcuttur.

121 KZ, c. I, s. 39-40.

122 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

123 KZ, c. I, s. 41; *GAL*, c. II, s. 267-268.

124 KZ, c. I, s. 41.

125 *Kevâkib-i seba*, yaprak 58b.

4. *Zeyn*: İbrahim Hakki'nın bu adla hangi eseri kasdettiği tespit edilememekle beraber, bağlamdan eserin ya *Ādāb-ı Adud*'a yazılmış bir şerh ya da şerhlerinden birisi üzerine kaleme alınmış bir haşiye olduğu düşünülebilir. *Zeyn*, müellifin Zeynüddin lakabını taşıyan bir kişi olduğunu ima etmektedir.
5. *Takrîr-i kavânin*: Saçaklızâde diye bilinen Muhammed b. Ebübekr el-Maraşî'nin (ö. 1145/1732) *Takrîr el-kavânin el-mutedâvile fî ilm el-munâzara* adlı eseridir. Dünya yazma kütüphanelerinde pek çok nüshası bulunduğu gibi Dar el-kütüb el-Mısriyye'de kayıtlı bir şerhi mevcuttur.¹²⁶ Ayrıca İstanbul'da H. 1279, 1289 ve 1312 yıllarında basılmıştır.

İ. İlm-i meânî

1. *Telbîs*: Celâluddîn Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvîni'nin (ö. 739/1338) ünlü eseri *Telbîs el-miftâh*, Siracuddîn Ebu Yakub Yusuf b. Ebu Bekr el-Sekkâki'nin (ö. 626/1228) *Miftâh el-ulum*'unun üçüncü bölümüne yazılan bir *bulasa* olup, aslını gölgede bırakmıştır. İlim çevrelerinde büyük kabul gören esere, başta Ekmeluddîn el-Babertî ve el-Taftâzânî olmak üzere pek çok kişi şerh yazmış, üzerine yüzlerce çalışma yapılmıştır. Osmanlı alimlerinden Hatîpzâde (ö. 901/1495) ve Muslihuddîn Mustafa'nın (ö. 901/1495) birer şerhi, Molla Lutfî diye meşhur olan Lutfullah el-Tokadi'nin (ö. 900/1494) *el-Telbis* adıyla bir telhisi bulunmaktadır.¹²⁷
2. *el-Mutavvel*: Osmanlı medreselerinde oldukça revaçta olan bu eser el-Taftâzânî tarafından Muhammed el-Kazvîni'nin *Telbîs el-miftâh*'ı üzerine kaleme alınan uzun şerhidir. el-Taftâzânî, bu esere ilkinden daha kısa olan başka bir şerh yazmıştır. Bu şerh birincisine göre daha

¹²⁶ *İM*, c. I, s. 315. Nüshaları için örnek olarak bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Antalya-Tekeli, nr. 471.

¹²⁷ *KZ*, c. I, s. 473-479.

kısa olduğundan *el-Muhtasar* diye adlandırılmıştır. Tarihî süreçte bu iki şerh üzerine pek çok hâşiye kaleme alınmıştır. *el-Mutavel'e* Seyyid Şerîf'in yaptığı haşiyenin yanında Osmanlı alimlerinden Musannifek, Ahmed b. Abdullah el-Kırımî (ö. 879/1474), Molla Hüsrev, Hasan b. Muhammed Şâh el-Fenârî (ö. 886/1481) ve Hasan b. Abdussamed el-Samsünî (ö. 891/1486) haşiyeleri zikre şayandır.¹²⁸ *Kevâkib-i seba* yazarı, iktisâr rütbesinde *Telhîs metnî'nin*, iktisâd rütbesinde *Şerh-i muhtasar* kitabının, istiksâ rütbesinde ise *Mutavel'in* yahut *Îdâh-ı meânî'nin* okutulduğunu belirtmektedir.¹²⁹

J. İlm-i beyan

1. *İstiâre*: Ebu el-Kâsım el-Leys el-Semerkindî'nin (ö. 893/1488'den sonra) *Risâle el-istiâre'si* Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Çok sayıda şerh ve haşiyesi bulunan bu esere İsamuddîn İbrahim b. Muhammed el-İsfarâinî (ö. 944/1536) ve Kul Ahmed'in şerhleri örnek olarak zikredilebilir.¹³⁰

K. İlm-i arûz

1. *Endelusî*: Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Endelûsî'nin (ö. 549/1154-55) arûz ilmindeki tanınmış eseridir. Medreslerde okutulan ve Osmanlı alimleri tarafından büyük ilgi gören bu eser üzerine şerh, hâşiye gibi pek çok çalışma mevcuttur¹³¹.

L. İlm-i vad'

128 KZ, c. I, s. 474-477.

129 *Kevâkib-i seba*, yaprak 59a.

130 KZ, c. I, s. 845; *GAL*, c. II, s. 247-248; *Suppl.*, c. II, s. 259-260.

131 KZ, c. II, s. 1135.

1. *Şerb-i Adud*: Adududdīn Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî'nin (ö. 757/1355), *el-Risale el-vad'iyye* adındaki, dil felsefesini ele alan risalesidir. Medreselerde okutulan ve üzerine önemli şerhler kaleme alınan bu küçük eserin en önemli şerhleri arasında, Seyyid Şerîf, Ali el-Kuşçu (ö. 879/1474), Ebu'l-Kasım el-Semerkindî (ö. 888/1483) ve İsamuddīn İbrahim b. Muhammed el-İsfarāinî'ninkiler sayılabilir.¹³² *Tertib*'de hangisinin zikredildiği açık olmamasına karşın, yaygın olarak kullanılan *şerh*in Ali Kuşçu veya el-Semerkindî'nin olduğu bilinmektedir. Taşköprülü-zade'den (XVI. yüzyılın sonu) itibaren metni ve şerhleri üzerine yüzlerce çalışma yapılan bu eser, ayrıca birçok defa basılmıştır.¹³³

M. İlm-i kavafi

1. *Nābulisâ*: İbrahim Hakkı'nın bu adla verdiği eser hakkında, şimdilik bir bilgiye ulaşamadık.

N. İlm-i Hikmet

1. *Kādî-mîr*: [*Şerb hidāyet el-hikme*] Esīruddīn el-Ebherî'nin *Hidāyet el-hikme* adlı eserine Kadî-mîr diye tanınan Kemāluddīn Huseyn b. Muīnuddīn el-Huseynî el-Yezdî el-Meybūdî el-Mantıkî'nin (ö. 909/1503-1504) 880/1475-76)'da yazdığı şerhtir. *Hidāyet el-hikme* şerhleri arasında en çok rağbet gören ve üzerine çalışma yapılan şerh, H. 1263, 1265, 1270, 1283, 1302, 1304 ve 1310'da İstanbul'da, 1278'de ise Hindistan'da basılmıştır. Ayrıca Muhammed b. Mustafa el-Kefevî el-Akkirmānî (ö. 1174/1760) tarafından, diğer şerh ve haşiyeleri de dikkate alınarak, *İklîl el-terācim* adıyla çevrilmiş; bu tercüme de

¹³² KZ, c. I, s. 898; GAL, c. II, s. 268-269.

¹³³ KZ, c. I, s. 898. Ayrıca bkz. Bernard G. Weiss, "A Theory of the Parts of Speech in Arabic (Noun, Verb, and Participle): A Study in Ilm al-Wad, *Arabica*, c. XXIII, 1976, s. 23-36; aynı yazar, "Ilm al-Wad: An Introductory Account Of A Later Muslim Philological Science", *Arabica*, c. XXXIV, 1987, s. 339-356;

İstanbul'da iki defa basılmıştır. Üzerine yazılan en meşhur haşiye, aşağıdaki maddede ele alınan Lārî'nin haşiyesidir.¹³⁴ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Kādî-mîr* ve *Lārî bâşiyesi* iktisâd rütbesinde okutulurdu.¹³⁵

2. *Molla Lārî*: Osmanlılarda Kadî-mîr'in *Şerhu hidâyet el-bikme*'si üzerine yazılan en meşhur haşiye Muslihuddîn Muhammed b. Salâh el-Lārî'nin (ö. 979/1571) *Hâşiye alâ şerhi hidâyet el-bikme*'sidir. Toderini, Lārî'nin bu haşiyesinin İstanbul'un birçok medresesinde kullanıldığını ve yazma nüshalarının umumi kütüphanelerde bulunduğunu bildirmektedir.¹³⁶ Üzerine başlıcaları Karabaş Alâuddîn Ali el-Aksarayî el-Niksârî, Bağdat müftüsü Zeynelâbidîn Yūsuf, Haydar b. Ahmed el-Hüseynâbâdî, Yūsuf el-İtâkî, Muhammed el-Kefevî el-Akkirmanî, İsmail b. Mustafa el-Gelenbevî olmak üzere pek çok haşiye yazıldığı gibi 1265, 1270, 1271, 1272, 1283, 1302, 1304, 1310 ve 1318 yıllarında İstanbul'da basılmıştır.¹³⁷
3. *Hikmet el-ayn*: Necmuddîn Ebu'l-Hasan Muhammed el-Kâtibî el-Kazvînî'nin (ö. 675/1277) bu eseri, el-Ebherî'nin eserinden sonra medreselerde okutulan hikmet sahasının ikinci önemli kitabıdır. Ancak bu eser *Hidâyet el-bikme* kadar Osmanlı alimlerince rağbet görmemiştir. Katip Çelebi, Osmanlı alimlerinden sadece Kemaluddîn Mesud el-Şirvanî'nin eserin Mirek el-Buharî diye tanınan Şemsuddin Muhammed b. Mübarekşah (ö. 740/1340) tarafından yapılan şerhi için kaleme aldığı haşiyesini zikretmektedir. Eserin şerh ve haşiyeleri daha çok İran ve Maveraünnehir alimleri tarafından kaleme alınmıştır. Bu alimler Kutbuddin Mahmud b. Mesud el-Şirazî, Seyyid Şerîf, Habibullah Mirzacan, Muhammed el-Şekkî, Cemaluddin Hasan b. Yūsuf el-Hillî (ö. 726/1326) ve Muhammed b. Musa el-Talişî'dir (ö

134 KZ, c. II, s. 2029; İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 119-124.

135 *Kevâkib-i seba*, yaprak 59b.

136 Abbe Toderini, *De La Litterature des Turcs*, c. I, Paris 1789, s. 106-118.

137 *GAL*, c. I, s. 464; *Suppl.*, c.I, s. 840; İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 120-121.

887/1482).¹³⁸ *Kevākib-i seba*'ya göre eser yukarı-iktisād rütbesinde okutulurdu.¹³⁹

4. *Mürza-cân*: Mürza-cân Habîbullah el-Şirâzî'nin (ö. 994/1586) Mirek el-Buhârî'nin *Hikmet el-ayn* şerhine yazdığı hâşiyedir.¹⁴⁰ Mürza-cân Habîbullah'ın aynı zamanda Sirâcuddîn Mahmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî'nin (ö. 682/1283) *Metâli el-envâr fî el-hikme ve el-mantık* adlı eserine Kutbuddîn el-Râzî'nin yazdığı *Şerb*'e Seyyid Şerîf'in kaleme aldığı *Hâşiye* üzerine bir hâşiyesi mevcuttur.¹⁴¹ *Tertib*'de kastedilen, *Hikmet el-ayn* hâşiyesi olmalıdır.

O. İlm-i kelâm

1. *Şerb el-akâid*: el-Taftâzânî'nin *Şerb el-akâid*'i, Necmuddîn Ebû Hafs Omer b. Muhammed el-Nesefî'nin (ö. 537/1142) meşhur eseri *Akâid*'e [*Akâid-i Nesefî*, *Metn-i Akâid*] yazılmış pek çok şerhin arasında en çok rağbet görenidir. Üzerine bir çok hâşiye kaleme alınan bu şerhe Osmanlı alimleri tarafından da önemli hâşiyeler yazılmış ve medreselerde genellikle bu şerh ile hâşiyeleri okutulmuştur. Esere hâşiye yazan Osmanlı alimleri arasında Şemsuddîn Karaca Ahmed, Ahmed b. Musa el-Hayâlî (ö. 862/1458'den sonra), Muslihuddîn Mustafa (ö. 901/1495) ve Muhyiddîn el-Niksarî sayılabilir.¹⁴² Diğer pek çok Türkçe çevirisi yanında, *Metn-i Akâid*'in, el-Taftazanî şerhi ile diğer hâşiyelerinin en güzel tercümesi Sırr-i Giridî'nin *Şerb-i akâid tercümesi*'dir.¹⁴³ Günümüzde, Kalüd Selame, tarafından tenkitli metni yayımlanmış (Dımeşk 1974) ve Earl Edgar Elder tarafından *A Commentary on the Creed of Islam –Sa'd al-Din al-Taftazanî on the Creed of*

¹³⁸KZ, c. I, s. 685; İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 124-125.

¹³⁹ *Kevākib-i seba*, yaprak 59b.

¹⁴⁰ KZ, c. I, s. 685; İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 124-125.

¹⁴¹ KZ, c. II, s. 1716.

¹⁴² KZ, c. II, s.1145- 1149.

¹⁴³ Sırr-i Giridî, *Şerb-i akâid tercümesi*, c. I-II, Ruscuk 1292.

Najm al-Din Nasafî- adıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir (New York 1950). Süleyman Uludağ ise eseri *Kelam ilmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-akaid)* ismiyle Türkçe'ye aktarmıştır (İstanbul 1991).¹⁴⁴

2. *Hayâlî*: Molla Hayâlî diye bilinen Ahmed b. Mūsâ'nın, el-Taftāzānî'nin *Şerh el-akāid*'ine yazdığı *Hāşiye*'dir. Hayâlî, çok rağbet gören bu hāşiyesini medreselerde ders verirken kaleme almıştır.¹⁴⁵ Bu hāşiyeye üzerine de İslām coğrafyasının değişik bölgelerinde pek çok hāşiyeye yazılmıştır.¹⁴⁶ Hayali bu hāşiyeyi 862/1458'de Filibe medresesinde yazmış ve vezir Mahmud Paşa'ya ithaf etmiştir. *Kevākib-i seba*'ya göre *Şerh el-akāid*, *Hayâlî hāşiyesi*'yle birlikte okunursa yukarı-iktisād rütbesine yakın olurdu.¹⁴⁷
3. *İsbāt-ı vācib: Risāle fî isbāt-ı vācib*, Celāluddīn el-Devvānî'nin kelām sahasında kaleme aldığı önemli bir eserdir. Ancak Devvānî'nin bu adı taşıyan ve yalnızca 'kadīm=eski' ve 'cedīd= yeni' sıfatlarıyla birbirinden ayrılan iki eseri mevcuttur. Bu iki eser üzerinde de onlarca şerh ve hāşiyeye kaleme alınmıştır¹⁴⁸.

Ö. İlm-i hendese

1. *Eşkeâl-i tesîs şerhi*: Kādî-zāde'nin 815/1412 yılında Şemsuddīn el-Semerkandî'nin, medreselerde iktisār rütbesinde okutulan¹⁴⁹ *Eşkeâl et-tesîs* adlı metnine yazdığı *Tuhfet el-reîs* adlı şerhtir. Bu şerh asıl metni gölgede bırakacak kadar meşhur olmuş; çok yaygın bir şekilde kullanılmış; üzerine pek çok şerh ve hāşiyeye kaleme alınmıştır. Dünya kütüphanelerinde 200'ü aşkın nüshası bulunan eser 1268 ve 1274

¹⁴⁴ Ayrıca bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Düşünce Geleneği'nde 'Siyasî Metin' olarak Kelam Kitapları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. I, S. 2, İstanbul 2003, s. 379-398.

¹⁴⁵ KZ, c. II, s. 1145.

¹⁴⁶ KZ, c. II, s. 1145-1147.

¹⁴⁷ *Kevākib-i seba*, yaprak 59b.

¹⁴⁸ KZ, c. I, s. 842-843.

¹⁴⁹ *Kevākib-i seba*, yaprak. 60a.

yıllarında olmak üzere iki defa basılmıştır. Tacü's-Saidî diye meşhur Ebu'l-Feth Muhammed b. Said el-Huseynî, Fasihuddin Muhammed, Molla Çelebî diye tanınan Muhammed b. Ali el-Amidî, Şeyhulislam Bolulu Mustafa Efendi şerh üzerine çalışma yapan alimlerdendir¹⁵⁰.

P. İlm-i hisâb

1. *Hulâsat: Risâle-i bahâiyye* olarak da bilinen bu eser XVI.yy.'ın ikinci yarısında yetişen matematikçilerden Bahâuddîn Muhammed b. Huseyn el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) *el-Hulâsat fî el-hisâb* adlı ünlü eseridir. Muhtasar ve müfid bir tarzda yazılan bu eser üzerine pek çok çalışma yapılmakla beraber Osmanlı medreselerinde okutulan üç şerhi şunlardır: Omer b. Ahmed el-Maî el-Çullî'nin (ö. 1022/1613) *Talîkât alâ el-mevâd el-müşkile ve tenbîhât alâ rumûz el-mebâhis el-mudile min el-risâlet el-Bahâiyye*'si, Ramazân b. Ebî Hüreyre el-Cezerî el-Kâdirî'nin (1092/1681'de sağ) *Hall el-hulâsa li-ehl el-riyâse*'si ve Abdurrahîm b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Maraşî'nin (ö. 1149/1736) *Şerh el-hulâsat fî el-hisâb*'i.¹⁵¹ Sadece Türkiye kütüphanelerinde 100'e yakın nüshası bulunan eser,¹⁵² *Kevâkib-i seba*'ya göre iktisâr rütbesinde bir kitap olmakla birlikte Ramazân ve İbn el-Çullî'yle okutulursa yukarı-iktisâda yakın olurdu.¹⁵³
2. *İbn Çullî*: Yukarıda işaret edildiği üzere, el-Âmilî'nin *el-Hulâsat fî el-hisâb*'ına Omer b. Ahmed el-Maî el-Çullî'nin *Şerh*'idir. Ancak, esas itibariyle bu şerh adından anlaşılacağı üzere, eserin zor kısımları üzerinde yazılan talikatvari bir çalışmadır. Nitekim İbn el-Çullî önsözünde bu eseri tahsili esnasında *el-Hulâsat fî el-hisâb*'ın zor yerlerini

¹⁵⁰ KZ, c. I, s. 105; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 275-284.

¹⁵¹ KZ, c. I, s. 720.

¹⁵² Eserin istinsah edildiği medreseler ve üzerine yapılan çalışmalar için bkz. İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 209-226. Ayrıntılı bilgi ve eserin muhtevası için bkz. İhsan Fazlıoğlu, "Hulâsat el-hisâb", *DİA*, c. XVIII, İstanbul 1998, s. 322-324.

¹⁵³ *Kevâkib-i seba*, yaprak 60a.

açıklamak üzere notlar koyarak meydana getirdiğini ifade etmektedir. İbrahim Hakkı'nın niçin diğerlerini değil de bu şerhi tercih ettiğini söylemek mümkün değildir. Pek çok medresede istinsah edilen eserin günümüze 100'e yakın nüshası ulaşmıştır.¹⁵⁴

R. İlm-i heyet

1. *Şerb-i Çagmîñî*: Şerefuddîn Ebû Ali Mahmûd b. Muhammed b. Omer el-Çagmîñî'nin (ö. 618/1221) *el-Mulabhas fî ilm el-heye el-basîte* adlı eserine, Kādî-zâde el-Rûmî diye tanınan Salâhuddîn Musâ b. Mehmed b. Mahmûd (ö. 844/1440 civ.) tarafından yazılmış *Şerb*'dir. el-Çagmîñî'nin eserinin en çok tutulan ve medreselerde okutulan bu şerhinin üzerine pek çok hâşiye yazılmıştır.¹⁵⁵ *Kevâkib-i seba*'ya göre *Şerb-i Çagmîñî* orta-iktisâd rütbesinde olmakla beraber *Bircendî hâşiyesi* ile birlikte okutulursa istiksâ rütbesine yaklaşırdı.¹⁵⁶
2. *Bircendî (Hâşiye alâ şerb el-mulabhas fî el-heye el-basîte)*: Kādî-zâde'nin *Şerb el-Mulabhas fî ilm el-heye el-basîte*'sine Abdulâlî b. Muhammed b. Huseyn el-Bircendî'nin (935/1528'den sonra) yazdığı hâşiyedir. Bu hâşiye Kādî-zâde'nin şerhiyle birlikte, astronomi sahasında Osmanlı medreselerinde okutulan temel kitaplardan olmuştur. Günümüze yaklaşık 100 nüshası gelen eser, İstanbul, İran ve Hindistan'da müteaddid defalar basılmıştır.¹⁵⁷

S. İlm-i amel - İlm-i âlât

¹⁵⁴ KZ, c. I, s. 720; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 216-218; nüshaları için bkz. Ramazan Şeşen – Cevat İzgi, (edit. Ekmeleddin İhsanoğlu), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, c. I, İstanbul 1999, s. 113-118.

¹⁵⁵ KZ, c. II, s. 1819-1820; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 372-392; nüshaları, üzerine yapılan çalışmalar ve tercümelemleri için bkz: *OALT*, c. II, s. 9-21.

¹⁵⁶ *Kevâkib-i seba*, yaprak 61a.

¹⁵⁷ KZ, c. II, s. 1820; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 381-385; nüshaları için bkz. *OALT*, c. I, s. 102-105.

Erzurumlu İbrahim Hakkı, kadim astronomide ve coğrafyada gezegenlerin ve yıldızların yerlerinin tayini, zamanın ve yönlerin belirlenmesi, uzaklıkların ölçülmesi, mesafe tayini, trigonometrik değerlerin tespiti, vakit tayini vb. konularda hesap aleti gibi kullanılan usturlab, rub-i muceyyeb ve rub-i mukantar aletlerinin isimlerini vermektedir. Herşeyden önce, bu tavır, yazarın, ilm-i mîkât sahasında ve astronomi aletleri konusunda Osmanlı ilim kamuoyunda mütedâvil olan herhangi bir kitabı ya da risaleyi öğrenci için yeterli gördüğünü gösterir.¹⁵⁸ *Kevâkib-i seba* ise medrese talebelerinin yazın, tatil günleri, Salı ve Cuma, mesire yerlerine giderek, “... usturlâb ve rub‘... gibi müstakillen derse ihtiyaç duyulmayan ilimleri müzakere ederlerdi”.¹⁵⁹ Yazar ise usturlab konusunda, tertib dahilinde bir eserin adını zikreder:

1. *Bâst Bâb: Bâst bâb der marifet-i usturlâb*, usturlab sahasında Nasiruddîn el-Tûsî'nin Farsça eseri olup Osmanlı medreselerinde en çok kullanılan ve işlenen kitaplardandır. Türkiye yazma eser kütüphanelerinde günümüzde halen 52 nüshası mevcut olan eser, bu yaygın kullanıma bir delildir. Bunun yanında, eser Türkçe'ye ve Arapça'ya tercüme edilmiş; özellikle el-Bircendî'nin 899/1484'te yazdığı *Şerb'i* de medreselerde okutulmuştur.¹⁶⁰

Ş. İlm-i coğrafya

1. *Takvim-i buldân*: Ebu'l-Fida olarak bilinen İmaduddîn İsmail b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî'nin (ö. 732/1331) bu eseri VIII/XIV. yüzyılda coğrafya alanında yazılmış önemli eserlerden birisidir. Bir cetvel halinde ülke ve şehirlerin koordinatlarını veren müellif ayrıca önsözünde dünya coğrafyasının ana özelliklerine değinmiştir.

¹⁵⁸ Astronomi aletleri ve ilm-i mîkât sahasında Osmanlı medreselerinde yaygınlıkla kullanılan eserler için bkz. İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 428-450.

¹⁵⁹ *Kevâkib-i seba*, yaprak 60b.

¹⁶⁰ KZ, c. I, s. 264; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 429-431.

Muhammed b. Ali Sipahîzade (ö. 997/1589) eserin kullanımını kolaylaştırmak amacıyla maddelerini alfabetik sırayla dizerek *Evdah el-mesâlik ilâ marifet el-buldân ve el-memâlik* adıyla ve ilavelerle Sultan III. Murad'a takdim etmiş; sonra da Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle, Türkçe'ye çevirmiştir.¹⁶¹ Batı Avrupa'da, M. Reinaud - M. De Slane tarafından yayımlanmıştır (*Géographie d'Aboul-Feda*, Paris 1840).¹⁶²

T. İlm-i zîc – İlm-i takvim

1. *Sî fasl-ı Tusî: Sî fasl der marifet-i takvim*, Nasiruddîn el-Tüsî'nin takvim nazariyatı konusundaki Farsça eseridir. Yaygın kullanımından dolayı hem Osmanlılardan önce hem de Osmanlı döneminde pek çok defa şerh ve tercüme edilmiştir. Osmanlı öncesi en önemli şerhi, Nizamuddîn el-Nisabûrî'ye (732/133'de sağ); Osmanlı döneminde ise Abdülvacid b. Muhammed el-Kütâhî'ye (ö. 838/1435) aittir. Öte yandan, Dellakoğlu (ö. 901/1495), eseri, *Muvazzih el-rusûm fi ilm el-nucûm* adıyla, 68 cetvel ve şekille, tatbikatını göstererek Farsça şerh edip Fatih Sultan Mehmed'e sunmuştur. Ahmed-i Dâî (IX./XV. asır başı) ise daha önce eseri Türkçe'ye tercüme ederek Çelebi Sultan Mehmed'e takdim etmiştir.¹⁶³
2. *Rûznâme*: Yazar bu adla genel anlamda *ilm-i takvim*'i kasetmiş olabileceği gibi, Şeyh Vefâ diye tanınan Muslihuddîn Mustafa b. Ahmed el-Sadrî el-Konevî'nin (ö. 896/1491) hazırladığı ilk *Rûznâme*'yi veya Muhammad b. Omar b. Osmân el-Dârendevî el-Hanefî'nin (ö.

¹⁶¹ Mahmut Ak, "Coğrafya: E) Osmanlılar Dönemi", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 64.

¹⁶² S. Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, c. VIII, İstanbul 1993, s. 59; Corcî Zeydan, *Târih âdâb el-luga el-arabiyye*, Beyrut 1983, c. III, s. 197-198.

¹⁶³ KZ, c. II, s. 1010-1011. Ayrıca bkz. İzgi, *a.g.e.*, s. 421-425.

1152/1739) *Rūz̄nāme* adıyla da bilinen *Takvīm-i Dāimī* isimli Türkçe çalışmasını kastediyor olabilir¹⁶⁴.

U. İlm-i nücüm: Erzurumlu İbrahim Hakkı, bu ilim dalının adını vermekle beraber, öğrenilmesini tehlikeli/hatar kabul edip, herhangi bir eser adı zikretmez.

Ü. İlm-i teşrih – İlm-i tıb – İlm-i tıbb-ı nebî

İbrahim Hakkı, teşrihi insanın nasıl bir sanat eseri olduğunu görmek; tıbbı ise sıhhat bulmak için okumayı tavsiye eder ve tıbb-ı nebî'yi ise, özellikle teşrih ilmiyle beraber anar. Yazarın ilk bakışta teşrih için bir eser isim vermediği söylenebilir; ancak, bu dönemde 'teşrih' kelimesiyle başlayan pek çok kitab mevcuttur. Özellikle Şemseddin el-İtakî'nin, XI./XVII. yüzyılın ilk yarısında, hem kadim hem de kendi dönemindeki Avrupa'dan gelen bilgileri içeren *Teşrih-i ebdān ve tercümān-ı kibāle-i Feylesūfān* adlı eseri, yazarın döneminde İstanbul'da kullanımdaydı¹⁶⁵. Lale devri ve sonrasında modern tıp ve anatominin Osmanlı coğrafyasında yayılması, *Ma'rifetnāme* eserinin delalet ettiği gibi¹⁶⁶ İbrahim Hakkı'nın bu sahaya özel bir önem vermesine neden olmuştur denebilir. Öte yandan *tıbb-ı nebî* saha adı değil de eser adı olarak alınırsa, yazarın, Katib Çelebî'nin 'el-Tıbb el-nebevî' maddesinde zikrettiği eserlerden birisini kastedtiği düşünülebilir.¹⁶⁷ *Kevākib-i seba* ise, faydalı ilimleri (*ulūm-i müntefiun bibā*) sayarken, teşrih ilmini, ilm-i tıb ile birlikte anmıştır.¹⁶⁸

164 Kandilli Rasathanesi nr. 440. Ayrıca bkz. King, David A., "Astronomical Timekeeping in Ottoman Turkey", *Islamic Mathematical Astronomy* içerisinde, London: 1986, 247, 249-250; *OALT*, c. I, s. 51-53, 409-410; İzgi, *a.g.e.*, c. I, s. 427-428.

165 İzgi, *a.g.e.*, c. II, s. 101-102.

166 İbrahim Hakkı, *Ma'rifetnāme*, İstanbul 1330, s. 159-257.

167 *KZ*; c. II, s. 1090.

168 *Kevākib-i seba*, yaprak 51b.

V. İlm-i ferāiz

1. *Sirāc*: Hanevî mezhebinin ferāizini konu edinip miras ve nafaka taksimini anlatan, Sirācuddīn Muhammed b. Mahmūd b. Abdurreşīd el-Secāvendî'nin (ö. VII/XIII. asır) *el-Ferāid el-Sirāciyye* diye de bilinen bu eseri şerhleriyle birlikte yaygın olarak kullanılmış medrese kitaplarındandır. Bu esere, ilk devir Osmanlı alimlerinden Şeyh Ekmeluddīn (ö. 786/1384), Ahmed Şihabuddīn el-Sivāsî (ö. 803/1400), Taftāzānî'nin talebelerinden Burhanuddīn Haydar el-Herevî (ö. 830/1426), Seyfuddīn Ahmed el-Herevî (ö. 916/1510), Seyyid Şerīf¹⁶⁹, Şemsuddīn el-Fenārî (ö. 834/1430) ve Şeyhülislam İbn Kemāl diye meşhur Şemsuddīn Ahmed b. Süleymān (ö. 940/1533) başta olmak üzere pek çok alim tarafından üzerine şerhler yazıldığı gibi Taşköprülüzade (ö. 960/1560) gibi haşiye yazarlar da vardır.¹⁷⁰

W. İlm-i usūl-i fikh

1. *Tavdih*: Sadr el-Şerīa Ubeydullah b. Mesūd el-Buhārî (ö. 747/1347) kendisinin yazdığı *Tenkiz el-usul* adlı eseri yine kendisi *el-Tavdih fi halli gavāmiḡ el-tenkiz* adıyla şerhetmiş ve bu şerh yaygın olarak kullanılmıştır.¹⁷¹ Brockemann bu şerhi Seyyid Şerīf'e isnad etmiştir.¹⁷² Ancak Seyyid Şerīf'in, bu eserin "husun-kubuh" meselesine dair olan bölümündeki dört mukaddimeye yaptığı bir haşiyesi mevcuttur. *Kevākib-i seba*'ya göre *Tavdih* iktisād rütbesindedir, ancak aşağıda bahsedilecek şerhi *Telvih*'le okunursa istiksaya yakın olur.¹⁷³
2. *Telvih*: Sadr el-Şerīa'nın *el-Tavdih* adlı eserine el-Taftāzānî'nin *el-Telvih fi keşfi hakāik el-tenkiz* ismiyle yazdığı şerhtir. el-Taftāzānî'nin bu şerhi

169 Seyyid Şerif b. Ali b. Muhammed el-Curcanî, *Şerh el-sirāciyye fi el-mevāris*, tahkik: Muhammed Adnan Derviş, ? 1990.

170 KZ, c. II, s. 1247-1250.

171 KZ, c. I, s. 496-499.

172 GAL, c. II, s. 217.

173 *Kevākib-i seba*, yaprak 60b.

aslından daha fazla tutulmuş; medreselerde de okutulmuş ve pek çok Osmanlı alimi tarafından işlenmiştir. Bunlardan özellikle, Hasan Çelebî diye tanınan Hasan b. Mehmed Şâh el-Fenârî'nin (ö .886/1481) *Hâşiyе'si*; Osmanlı ilim kamuoyunda tanınmış ve okunmuştur. Esere yazılmış diğer haşiyeler arasında Seyyid Şerîf'in, Musannifek'in, Alauddîn Ali el-Tûsî'nin (ö. 887/1466), Molla Husrev'in, ve Burhanuddîn Ahmed el-Sivâsî'ninkiler sayılabilir; ayrıca İbn Kemâl'in eserin ilk bölümlerine kaleme aldığı talikat da zikre şayandır.¹⁷⁴

3. *Tasrîb: el-Tasrîb bi gavamiẓ el-telvîb*, Abdulhakîm b. Şemsuddîn el-Hindî el-Siyelkûtî'nin (ö. 1067/1657) Taftâzânî'nin *el-Telvîb*'ine yazdığı haşiyedir.
4. *Muntebâ*: İbn Hâcib'in fıkıh usulüne dair kaleme aldığı *Muntebâ el-sûl ve el-emel fî ilmey el-usûl ve el-cedel* adlı eseridir. Müellif daha sonra eserini ihtisar etmiş ve bu *Muhtasar*, aslından daha meşhur olmuş, yaygınlık kazanmıştır. Aşağıdaki maddede açıklanacağı gibi, bu ihtisar üzerine pek çok çalışma yapılmıştır.¹⁷⁵ İbrahim Hakkı, eserin, ilm-i usûl-i fıkıhta son (intihâ) aşamayı verdiğini söyler.
5. *Muhtasar*: Eser, *Muhtasar el-muntebâ* veya *Muhtasar İbn Hâcib* olarak bilinir. Pek çok defa şerhedilen eserin en önemli şarihleri şunlardır: Kutbuddîn el-Şirâzî, Adududdîn el-İcî (734/1333 tarihinde) ve Seyyid Şerîf. Eser, Muhibbullah b. Abdüşşekûr el-Bihârî'nin *Musellem el-subûl'u* ile beraber Kahire'de 1326/1908'de basılmış, ayrıca Adududdîn el-İcî şerhiyle İstanbul'da 1307/1889'da; yine Adududdîn el-İcî şerhi, Taftazânî ve Seyyid Şerîf'in bu şerh üzerindeki hâşiyeleri ve Hasan el-Herevî'nin Seyyid Şerîf hâşiyesine dair talikatı ile birlikte Bulak'ta 1316-1319/1898-1901 yıllarında yayımlanmıştır.¹⁷⁶ Fıkıh usulüne dair olmakla beraber müellifin bu eseri, kelim kitaplarını

¹⁷⁴ KZ, c. I, s. 496-498; GAL, c. II, s. 277-278; *Suppl.*, c. II, s. 300-301.

¹⁷⁵ KZ, c. II, s. 1853-1857, GAL, c. I, s. 372-373; *Suppl.*, c. I, s. 537-538.

¹⁷⁶ Hulusi Kılıç, "İbnü'l-hacib", *DİA*, c. XXI, İstanbul 2000, s. 57.

zikrederken vermesi, genel değerlendirmede üzerinde durulacağı gibi, hem *Tertib*'in paralel metin okuma özelliğine hem de bizzat eserin kelimcilerin metoduyla kaleme alınmış usul-i fikh eseri olmasından kaynaklanmaktadır. *Kevākib-i seba*'ya göre usul-i fikh'ın iktisād rütbesinde *Muhtasar el-muntebā* okunur. Ancak gayet kısa ve veciz olduğundan anlaşılması güç ve pek çok konuyu içerdigiinden şerhi *Adud* ve hāşiyesi *Seyyid* ile birlikte mütālaa edilir.¹⁷⁷ İbrahim Hakkı, eserin ilm-i usul-i fıkh'ta küllileri verdiğini belirtir.

Y. İlm-i usul-i hadīs

1. *Nubbe: Nubbet el-fiker fī mustalah ehl el-eser*, Şihābuddīn Ahmed b. Alī b. Hacer el-Askalānī'nin (ö. 852/1448) ilm-i usul-i hadīs sahasında yazdığı muhtasar ve müfid bir metin olup başta bizzat kendisi olmak üzere pek çok ālim tarafından şerh edilmiştir. Müellif kendi yazdığı şerhe *Nuẓhet el-naẓar fī tadvīb nubbet el-fiker* adını vermiştir. Öte yandan Ali el-Kārī olarak tanınan Ali b. Sultān Muhammed el-Kārī el-Herevī'nin (ö. 1014/1605-06) şerhi de şöhret kazanmış ve medreselerde okutulmuştur.¹⁷⁸ *Kevākib-i seba*, iktisād rütbesinde *Nubbet el-fiker* ile Ali el-Kārī *Şerh*'inin okunduğunu belirtmektedir.¹⁷⁹

Z. İlm-i hadīs

2. *Metn-i Meřārik*: Radiyyuddīn Hasan b. Muhammed el-Sāęānī'nin (ö. 650/1252), ilm-i hadīs sahasındaki *Meřārik el-envār el-nebeviyye min sıhab el-abbār el-Mustafaviyye* adlı eseri, Osmanlı alimleri tarafından çokça işlenmiştir. Buharī ve Müslim'deki hadislerin senedleri ve tekrarları çıkarılmak suretiyle derlenen eserde 2250 kadar hadis yer almıştır. Şerhleri arasında, Ekmeluddīn Muhammed b. Mahmud el-Bābertī'nin

¹⁷⁷ *Kevākib-i seba*, yaprak 60b-61a.

¹⁷⁸ KZ, c. II, s. 1936-1937.

¹⁷⁹ *Kevākib-i seba*, yaprak 61b.

(ö. 786/1384), Mecduddin Ebu Tahir el-Feyruzabadi el-Sirazi'nin, Hayruddin Hıdır b. Omer el-Atufi'nin (ö. 758/1357), *Mebarik el-ezhar* adıyla İzzuddin İbn Melek'in (ö. 797/1395) ve *Hadaiik el-azhar* adıyla Ömer b. Abdulmuhsin el-Erzincani'nin (ö. 743/1342) şerhleri sayılabilir¹⁸⁰.

3. *Mebarik*: İbn Melek'in, yukarıda geçen el-Sagani'nin *Meşarik el-envar*'ına *Mebarik el-ezhar* adıyla yazdığı *Şerb*'tir. Fıkhî hükümlerin açıklanmasına ağırlık veren şerh pek çok defa basılmış; üzerine İbrahim b. Ahmed, Muhammed b. Ahmed el-İzniki (ö. 1018) gibi bazı âlimler hâşiyeler kaleme almış ve Bergamalı İbrahim b. Mustafa (ö. 1014) bu şerhe *Envâr el-bevârik fî tertib şerb el-meşârik* adıyla bir tertib çalışması yapmıştır.¹⁸¹

Z. İlm-i tefsir

1. *Beydavi*: Tam adı *Envâr el-tenzîl ve esrâr el-tevîl* olan ve *Beydavi Tefsiri* diye de bilinen bu eser Nasruddin Saïd Abdullah b. Omer Kadî el-Beydavi (ö. 692/1292-93) tarafından yazılmıştır. Üzerine Osmanlı alimleri tarafından altmışın üzerinde şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır.¹⁸² Bunlar arasında Fatih'in hocalarından Muslihuddin Mustafa, Nuruddin Hamza b. Mahmud Karamani (ö. 871/1466), Molla Hüseyin ve Seyyid Ahmed el-Kirimî sayılabilir. *Kevakib-i seba*'ya göre tefsir ilminde iktisâr rütbesi Kur'an'ın iki, iktisâd rütbesi ise üç katına ulaşan tefsire denir. Daha fazlası istiksâdır. Ayrıca meçhul müellif Osmanlı medreselerinde tefsir metni olarak Beydavi'nin metninin seçilmesinin sebebini şöyle açıklamaktadır: "...İstanbul'da ekseriya kıraat ve üstadından ders be ders ahz olunan... Kadî *Beydavi*'nin tefsir-i şerifidir. Binden

¹⁸⁰ KZ, c. II, s. 1688-1690.

¹⁸¹ KZ, c. II, s. 1689-1690

¹⁸² KZ, c. I, s. 186-194.

mütecaviz haşiyesi vardır. Çünkü ilm-i tefsirin ziyade mevkuf aleyhisi lugat, sarf, nahv, ıstikak, meani, beyan, bedi, kıraat, din usulü, fıkıh, nüzül sebepleri, kıssalar, nasih-mensuh, Kuran-ı Kerim’de vaki olan müphem ve mücmeli mübeyyine ehadis-i şerife olup talib bu ulumun hepsini birer birer ahz etmiş idi. İmdi tefsir-i şerifi üstaddan ahze şuru edüp her bir ilmin kaideleriyle amel ederek Kuran-ı Kerimin manasına ihtisab tarikini üstaddan gördüğümde....”¹⁸³

III. Değerlendirme ve Sonuç¹⁸⁴

Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın 1165/1751-52’de yazdığı *Tertib-i ‘ulüm* adlı küçük manzum risale, bu dönemde, yalnızca medreselerde okutulan ilimler ve bu ilim dallarındaki eserler değil, aynı zamanda Osmanlı ilim kamuoyunda yaygınlıkla kullanılan metinler hakkında ilk elden bilgi veren bir kaynaktır. *Tertib*’in muhtevası ve uslûbu açısından dikkat edilmesi gereken birkaç önemli nokta mevcuttur. Çünkü eserde verilen tasnif ve eser isimleri her ne kadar Osmanlı ilim kamuoyunun, entelektül ortamının genel renklerini yansıtsa da kendine has bir tonu olduğu da açıktır. Nitekim daha önce incelediğimiz, farklı tarihlerde ve farklı bölgelerde telif edilmiş her iki risalede zikredilen eserler ile bu risaledeki eserler arasında göze çarpan farklılaşma işte bu kendine has tonun desenleridir.

1. Tedris ile irşad arasında *Tertib*’in içeriği

¹⁸³ *Kevâkib-i seba*, yaprak 62a.

¹⁸⁴ *Tertib*’in değerlendirilmesinde, benimle görüşlerini paylaşan, bir çok konuyu tartışan ve konuyla ilgili düşüncelerini cömertçe sunan İhsan Fazlıoğlu ve İsmail Kara beylere teşekkür ederim.

Büyük oranda Erzurum'da yetişmesi ve pek çok talebe yetiştirmesi yanında, başta İstanbul ve Kahire olmak üzere Hicaz ve seyahat ettiği diğer bölgelerdeki ilmî ortam ile medreseleri ziyaret eden İbrahim Hakkı, kendi bulunduğu bölgedeki ilmî tahsilin ziyaret ettiği diğer yörelere göre farklılıklar arzettiğine şu mısrayla işaret eder: *Ammā bu yerler kım Arz-ı Rūm'dur/Tertib-i ilmi başka rusūmdür* (040). *Arz-ı Rūm* terkibiyle, hem Anadolu hem de Erzurum ile civarının kastedildiği açıktır. Çünkü bir sonraki beyitte, yazar *Arz-ı Rūm*'u Anadolu anlamında kullanmıştır (041).

Bunun da ötesinde, daha önceki çalışmalarımızda değindiğimiz gibi, bu tür listeler, ilim kamuoyunun üzerinde uzlaştığı bir vasata işaret etse de, her bir hocanın/müderresin ilmî birikimine bağlı olarak, bizzat kendisinin seçtiği ilmî sahalara ve kitaplar mevcuttur; öyle ki, aynı ilim dalında bile her hocanın takip ettiği farklı metinler bulunmaktadır. Bu nedenle İbrahim Hakkı, bilinen/yaygın klasik medrese tertibi dışında, aruz, farsça, edebiyat, tasavvuf gibi konulara, hatta tıbbaya yer vermiştir. Ortaya çıkan bu resmin nedenleri üzerinde şu düşünceler ileri sürülebilir: Yukarıda işaret ettiğimiz üzere, herşeyden önce bu durum yazarın yetiştiği Erzurum ile çevresindeki ilmî gelenekten kaynaklanıyor olabilir. Başka bir açıdan, *Tertib*, bizzat yazarın ideal bir eğitim hedefini içeriyor denebilir. Diğer bir ifadeyle, belki de İbrahim Hakkı, olan ile kendince olması-gerekeni biraraya getiren bir eğitim programı düşünmüştür. Yine, belki de bizzat kendisi, görev yaptığı medreselerde bu programı uygulamış ve bu konulara ait metinleri okutmuştur.

İbrahim Hakkı, *Tertib*'e, öncelikle insana işaret ederek başlar: Allah'ın özel bir *halk*'ı neticesi var-ettiği insan bilgi üretebilecek donanıma sahiptir: Kendisine *Ruh* nefh, *iman* bahş edilmiştir. Bunun da ötesinde, *ilim-bilm*, *akıl-fehim* ve *nutuk-beyan*la desteklenmiştir (001-003). Bu özelliklere sahip bir insan için bilgi onbir gruba ayrılır: 1. Ālet ilimleri; 2. Kur'an-Hatt ilimleri; 3. Fıkıh-Luğat ilimleri; 4. Tasrif (Sarf-İştikāk) ilimleri; 5. Nahv-Avāmil ilimleri; 6. İlm-

i mantık; 7. İlm-i ādāb; 8. İlm-i meānî; 9. İlm-i hikmet; 10. Cüziyyât; 11. İlm-i usul (006-011).

Yazar, onbire ayırdığı bilginin herbir bölümünü tek tek incelemeye geçmeden önce, ilim/bilgi ile insan ilişkisini ele alır ve bilginin tahsil şartlarını ortaya koyar. Buna göre, bilgi tahsil edecek kişinin herşeyden önce, bilgi için doğası sağlıklı/*tab'ı eslem*; anlayışı güçlü/*fehmi zîrek*; aklı uygun/*aklı müsellem*, olmalıdır. Allah bu özelliklere sahip her bir kişiye ilim tahsilini iş olarak vermiş; hatta hem ilim tahsilini hem de tahsil edilen ilme uygun eylemeyi (*ilm ü amel*), bu özellikleri taşıyan her kişiye farz kılmıştır. Çünkü kamil insan/*kamil efendi*, âlim olmak isteyen bir insan için bilgi olmaz ise olmaz bir şarttır (014-016).

İlim tahsil edecek insanın herşeyden önce, “*Hikmet itürmüş hem arayansın*” ilkesine uygun biçimde yola çıkması gerekir. Arayan insan, aramaya çıktığı yolda yalnız olmalıdır: “*Kul olma halka āzāde cansın*” (017). İlim denizinde (bahr-i ‘ulūm) belirli bir seviyeye dalmadan önce çoluk-çocuğa karışmak da doğru değildir (018). Talib, ilim için hicret etmeli, yakın çevresinden, mesela köyünden ve ailesinden uzaklaşmalı; geçim derdinden āzāde olmalı; vakit kaybetmemek için ilim hücrelerine girmelidir (019). Bilgi talep eden için en iyi mekan تنها yerlerdir; çünkü تنها yer talib için *hısn-i metin*’dir, *dāru’l-emān*’dır (020). İbrahim Hakkı, تنها yeri taşrası/dışarısı boş, pür ilim olarak görür. Dışarıya kapalı olan yer ise *hücre* ve medresedir (021). Böyle bir yer talebenin bilgi tahsil edebilmesi açısından hem bir güvenlik alanıdır, hem de *sabır* ve *kanaat* mekanıdır (022). Bu تنها yerde talebenin yapacağı iş: Okumak, yazmak, kısaca her ilmi öğrenmek ve en nihayetinde kemāl mertebesine kavuşmaktır (023).

İbrahim Hakkı, bilgi ile insan ilişkisini böylece verdikten sonra, bilginin tahsilinde uyulması gereken biçimsel şartları ele alır. Buna göre, günde iki ders okunması tavsiye edilir; dinî bir ilim veya farsça yanında tertibe uygun bir *maddenin* tahsili uygundur (024). Öte yandan yazar’ın

kullandığı *madde* kelimesi, şer'î ve farsî yanında, aklî ilimlere, özellikle maddeyi/cismi konu alan ilimlere, yani ulum-i hikemîyeye delalet ediyor olabilir. Dersin kaçırılmaması gerekir; çünkü zaman hızla geçmektedir. Bu nedenle hiçbir şey, ders saatine engel olmamalıdır (025). Yine bu nedenle talebenin akli fikri derste olmalıdır (026). Öğrenci haftada beş gün ders; Cuma ve Salı, yani iki gün de tatil yapmalıdır (027, 050). Ne okunursa ve ne kadar okunursa okunsun her bir dersin kitabının yazılarak çalışılması daha iyidir (028). Ancak istinsahın kurallara riayet olunarak yapılması, daha sonraki nesillerin faydalanması açısından gereklidir. Bu şekilde istinsah edilen bir kitap, müstensih için ölmez bir oğul hükmündedir; bu da onun sevap defterinin açık kalmasını sağlayacaktır (029). Latin atasözünün deyişiyle “En iyi öğrenmek öğretmektir”; bu nedenle hem bilgiyi aktarmak hem de unutmamak için kişinin, ilim tahsilinde kendisinden bir alt seviyedeki bir öğrenciye okutması şiddetle önerilmektedir (030). Zeki bir akran, salih bir arkadaş ve dost bir hoca bulan kişi şanslı bir öğrencidir (031). Bu öğrenci daima bu kişilerle oturup kalkmalı; halka karışmamalı ve onlarla vakit kaybettirici boş sohbet etmemelidir (032).

İlim dallarının tahsilinde uyulması gereken biçimsel şartlar, yazara göre özellikle Anadolu'da/*Arz-ı Rûm*'da kalmak, dolayısıyla medreselerde veya başka bir ilmî kurumda görev almak isteyen talebeler için, takip edilmesi zorunludur (041-042). Bu nedenle, her talip, ilimleri adet olduğu tertib üzere okumalıdır. Ancak, bir talebe eğitim hayatı boyunca yalnızca *ilmi* değil *hilmî* de tahsil etmelidir. Çünkü bu iki sıfat ilahî ahlakın tecellisidir ve bu iki sıfatla sıfatlanan kişi *gamdan* uzak kalır; dolayısıyla saadete ulaşır (042-043). İlim hem dünya hem de ahirette sahibine *iz'z'et*, hilm ise *lez'z'et* kazandırır (044). Dolayısıyla tahsilin nihaî amacı *ilahî ahlakı* kazanmak, bu ahlaka göre *eylemek*, neticede *kamil bir insan* olup saadete ulaşmaktır.

İlim/bilgi ile insan ilişkisini ele aldıktan ve bilginin tahsil şartlarını ortaya koyduktan sonra İbrahim Hakkı, onbir bölümlü tasnifini sırayla ele

alır. Ancak bu tasnif, bu konudaki diğer tasniflerden oldukça farklıdır; çünkü diğer tasniflerde her bir ilim dalında okutulan eserler topluca verilirken İbrahim Hakkı, yalnızca konuyu değil seviyeyi de dikkate alan paralel bir tasnif verir. Böylece, örnek olarak, mantık okuma aşamasında okunması gereken eserleri sıralarken yazar, aynı aşamada bir talebenin okuyacağı tecvid ve fıkıh eserlerini de verir. Bu tür bir sunumdan öğrencinin belirli bir ilmî sahada metin okurken, aynı aşamada diğer ilmî sahalarda takip ettiği kitapları da tespit etme imkanı doğar. *Tertib*'de bu çizgi her zaman takip edilmemekle birlikte, yine de önemlidir. Bu önemli özelliği şimdilik bir kenara bırakarak *Tertib*'deki ana tasnifi şu şekilde özetleyebiliriz:

Birinci kısım, kadim ilim geleneğinin baskın özelliği olan âlet ilimleridir. Yazar, Arap dilini esas alan bu ilimleri, *ilm-i Arab* veya daha yaygın adıyla *edeb* diye isimlendirir. Bu ilimler, yazarın verdiği sıraya göre, ilm-i lugat, ilm-i sarf, ilm-i iştikâk, ilm-i nahv, ilm-i meânî, ilm-i beyân, ilm-i arûz, ilm-i kavâfi, ilm-i inşâ, ilm-i inşâd-i şüir, ilm-i imlâ, ilm-i âdâb-i ulyâ olmak üzere on iki tanedir (033-039).¹⁸⁵

Kur'an-ı Kerim ile hatt/yazı sanatını ele aldığı ikinci kısımda yazar, tecvid ile hatim, tekrar-ı ders ve meşk üzerinde özellikle durur. O kadar ki, her dersi 'otuz üç döndürmek'den¹⁸⁶ bahs eder ve her bir ders yanında bir de meşk alınmasını öğütler (045-047). Hat sanatının bazı türlerine özel vurgu yapan yazar, sülüs'ün, üç ebcedle yazıldıktan sonra hendesî yöntemle dördüncü kez yazılmasını önerir. Nesih yazının ebcedle meşkini salık verdikten sonra, *Ta'likî boş yazı rızık kapusını aç* diyerek dönemindeki bir özelliğe atıf yapar. Bu da talik yazının yaygın olması sebebiyle, başta müstensihler olmak üzere okuma-yazma bilen medrese öğrencileri tarafından rızık elde etmek yani para kazanmak için sıkça kullanıldığını gösterir (048-049). Hat konusunda İbrahim Hakkı'nın en dikkat çeken ifadesi, *Dvânî hattın*

¹⁸⁵ Benzer bir tasnif için bkz. İbnu'l-Ekfanî, *İrşâd el-kâsîd ilâ esnâ el-mekâsîd*, neşredenler: Mahmûd Fâhûrî ve diğerleri, Beyrut 1998, s. 18.

¹⁸⁶ Yazar'ın 'otuz üç döndürmek' ifadesiyle, 'tesbih çekmek'e atıfta bulunduğu açıktır.

bil ama yazma/Dünyāya māl olup da azma (058) beytidir. Yazar bu beyitte, divanî hattın devlet dairesi ve kalemiyeye temayül anlamına geldiğine ve bu yazı türünü kullanmanın muhasib veya katib demek olduğuna işaret etmektedir. *Tertib*'in başta konulan ilkeleri gereği, talib, '*kāmil efendi*' olabilmek için kendisini dünyaya, özellikle de siyasete yani devlet dairesine bulaştırmamalıdır. İlim ile imla arasındaki olmazsa olmaz ilişki gereği –ki '*ilim imlādur*-, dünyevî tehlikelerine karşın, yine de hatt sanatına öğrencinin gerekli ihtimamı göstermesi zorunludur (069).

İbrahim Hakkı, “fıkıh u lugat” kısmından itibaren *Tertib*'de, daha çok muhtelif sahalarda okunacak kitap adlarını vermeye başlar. Bu sayıya başlamadan önce, *Manzūm kitāblar hıfzıdur eshel* (051) diyerek, kadim eğitim-öğretim geleneğindeki manzum ders kitaplarının yerine işaret eder ve bu eserlerin tercihini hızının kolay olmasına bağlar. Eser adlarını verirken, biraz da şiir dilinin gereği olarak, eser adları ile o eserlerin okunmasının kazandıracığı nitelikler hakkında deyişlerde bulunur. Örnek olarak, *Ta'līm-i müteallim* adlı eserin okunmasını salık verirken, fehm edildiği takdirde '*ilmün tarikin* bulunacağını söyler (054). Değişik lugatlerin okunmasını ise, kadim gelenekteki, dil ile din arasındaki alakayı çağrıştırdığına, '*din içre elzem*' görür (052).

'İlm-i hikem'den öncelikle mantık okunması gerektiğine işaret ederek, kadim ilim geleneğindeki mantığın yerine vurgu yapan (072) İbrahim Hakkı, *Hikmetle bile ol şer'a nāzır* diyerek (092), hikmet tahsil eden talibin inandıklarının ilkeler bakımından, din üzerine inşa edilen dünya-görüşüne mutabık olmasına dikkat etmelidir uyarısında bulunur. Öte yandan hikemî ilimlerden cüziyyatı (tikelleri) okumak, kainatın işleyişini tespit etmeleri bakımından, kişiye hem '*seyr*' etme hem de bu seyrin sonucunda kainatı '*fehm*' etme imkanı sunar (094). Bu nedenle talib, tikelleri konu edinen değişik ilmi disiplinleri tahsil ederken bu bilinçte olmalıdır. Benzer bir uyarı ilm-i teşrih

tahsil edilirken de geçerlidir: Bu ilimde seyr etmek özellikle, mikro-kosmos insan incelendiğinden, Sānî'nin sanatını verecektir (104).

Yazar, ilm-i nücuma özel bir yer verir. Ancak burada kastedilen ilm-i felek ve ilm-i hey'et anlamındaki ilm-i nücum değil, ilm-i ahkām-i nücum terkiibinde yer alan ilm-i nücumdur; ve yazar bununla, yani ay-üstü dünyadaki feleklerin belirlediği ay-altı dünyadaki geleceğe ilişkin olayların tespitini veren bu disiplinle uğraşmanın *boşa yorulma* anlamına geldiğine işaret eder. Olacak olanın olacağına vurgu yapan yazar, ahkām-ı necmi bilmenin tehlikesini dile getirerek, bunun yerine ahkam-ı şeri bilmenin daha iyi olacağını belirtir (102-103). İbrahim Hakkı'nın bu uyarısı *medrese zihniyeti* çerçevesinde anlamlıdır; yoksa *Marifet-name* adlı eserinde de görüldüğü üzere, teorik aklı esas alan medrese zihniyeti dışında ilm-i ahkām-ı nücumla uğraşmak, o günün dünyası için gayet normaldir.

İbrahim Hakkı'nın Mehmed Birgivi'nin *Tarîkatu'l-Muhammediyye* adlı eserini, bir ahlak kitabı olarak tavsiye etmesi, eserin yalnızca okunması ve okutulması değil, aynı zamanda *tutulması* gerektiğini söylemesi dikkate alınması gereken bir noktadır (108). Bunlar, günümüzde bile medrese ve tasavvuf çevrelerinde bir ahlak kitabı olarak okutulan bu eserin, yazarın döneminde de aynı şekilde medrese ve tasavvuf çevrelerinde yaygınlıkla kullanıldığını gösterir.

Tertîb'in en son babının usûl ilimleri olması dikkate şayandır. Aslında ilimlerde çıkış noktası usûldür; ancak bir öğrencinin usûle varması, bu usûlün üzerine kurulan marifeti kesbetmesiyle mümkündür. Dolayısıyla marifet, usûlü tahsil edebilmek için şarttır; gerçek bilgi de usûlü yani küllîyi konu edinen ilimdir. İlm-i usûl-i fikh, usûl-i hadis ve son olarak Osmanlı medrese müfredatının nihaî hedefi olan ilm-i tefsir, yani *Kur'an-ı Kerim*, *Tertîb*'in de

maksadıdır.¹⁸⁷ Bu sahada da, *Beyzāvî olsun derse nihāyet* beytinin de dile getirdiği gibi, Kadı Beyzāvî'nin *Esrar*'ı ana ve temel metindir (109-112).

Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Tertib*'in başında, bütün dünyadan, hatta hayattan kopartıp, yalnızca ilim tahsili için bir hücreye koyduğu öğrenciyi, deyiş yerindeyse metinlerden kurulu bir labirentten geçirip -ki *Tertib* bu labirentte bir rehberdir- ışığa çıkartır (113). Artık ilimler tahsil ve bu ilimlere ilişkin metinler/eserler tekmil edilmiştir. Tahsil ve tekmili tamamlayan kişi, mezundur; artık sahip olduğu ilimleri kendisinden sonra gelen taliblere okutabilir; hatta okutmalıdır. Yalnızca taliblere değil, bilginin neticesinde ortaya çıkan nef-i ām, bütün bir halk arasında yaygınlaştırılmalıdır: *Me'zūn olursan okut 'ulūmı/Neşr eyle halka nef-i 'umūm* (114). Yazar'ın birinci beyitte *tedris*e, ikinci beyitte, özellikle *irşada* göndermede bulunduğu açıktır. Bu da İbrahim Hakkı'nın *müderris* ve *mürşid* yönlerinin *Tertib*'in amacına nasıl beraberce yansıdığını gösterir. Hem *tedris* hem de *irşad* merhalesinde, öğrenciyi ve halka örnek olmak amacına binaen, ilmiyle amel olmak kemal bakımından şarttır. Çünkü kadim dönemde amelin bir bilgi kaynağı olarak kişinin sahip olduğu ilmi derinleştirdiği kabul edilir; kemalin ancak ve ancak ilim ve amel beraberliğinde ortaya çıktığı düşünülürdü (115). İbrahim Hakkı'nın *tedris* ile *irşad*'ı, dolayısıyla *burhan* ile *irfan*'ı beraberce ele aldığına diğer bir örnek de *Divan*'ında zikrettiği şu beyitlerdir: *Lugat bil Sarf u Nahv u Mantık Adāb/Hisāb u Hikmet u Heyet Sturlāb* ve *Meānī bil Usulīn Şeriat/Hadīs u Fıkḥ u Tefsīr u Tarikat*.¹⁸⁸ *Tertib*'de dile getirilen *tedris* ile *irşad* birlikteliği, Erzurum ve civarında, medrese ile tekkenin, müderris ile mürşidin, İstanbul ve civarına oranla daha içiçe olduğunu gösterir. Yakın zamanlara kadar süre

¹⁸⁷Bkz. Şükran Fazlıoğlu, "Mehmed Birgivi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopesi*, c. II, İstanbul 1999, s. 115; aynı yazar, "Language as a Road to the Being: Language Analysis and Practice of Arabic in the Ottoman Period", Paper presented at 36th annual meeting of MESA (Middle East Studies of Association of North America), Washington DC.; aynı yazar, "Manzūme fī tertīb el-kutub fī el-'ulūm ve Osmanlı Medreseleri'ndeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. I, S. 1, Ocak 2003, s. 97-110.

¹⁸⁸ İbrahim Hakkı, *Divan*, s. 196.

gelen Doğu Anadolu medreseleri ile tekkelerindeki bu özellik, hiç şüphesiz, İbrahim Hakkı'nın yaklaşımının temelini oluşturur.

Bu yaklaşımın tezahür ettiği diğer bir alan Farsça'dır. Nitekim Erzurumlu İbrahim Hakkı, Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde*'sinde yaptığı gibi medrese tertibinde yer almamasına rağmen, Farsça'ya özel bir yer verir. Bu tavrın, İbrahim Hakkı'nın Farsça pek çok eseri, ahlak ve edeb kitabı şeklinde görmesi ile ve dolayısıyla onun irşad yönüyle ilgili olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, biraz önce işaret edildiği gibi, Doğu Anadolu medreselerinde tekke ile medresenin ve dolayısıyla talim ile irşadın İstanbul'a göre daha fazla içiçe olması Farsça eserlerin *Tertîb*'de yoğun gözükmemesinin sebeplerindendir denebilir. Ayrıca İran kültür havzasına yakın olması nedeniyle bu bölgenin Farsça kültürünün etkisinde olduğunu da gösterebilir.

Başka bir açıdan bakıldığında İbrahim Hakkı, Osmanlı talim ve irşad kültürü ile Lale Devri'nden sonra İstanbul'da sözlü ve yazılı kaynaklarla yayılmaya başlayan yeni ilmî zihniyeti kısmen dikkate alan bir yaklaşıma sahiptir. *Ma'rifetnâme* adlı eserinin içeriğinin de delalet ettiği gibi bu etki Lale Devri'nin ilmî-kültürel ortamından izler taşımaktadır. Özellikle iyi yetişmiş bir insanın toplum içerisinde amelî bir rol üstlenmesi, bilginin toplumsallaşması bakımından dikkate değerdir. Belirli bir aşamadan sonra ilmin *nef-i âm* için kullanılmasını teklif etmesi ise, onun irşad yönüyle ilgili olmalıdır.

Toplumunu irşad etmeye talip olan bir kişinin sahip olması gereken özellikler ile takip etmesi gereken siyaset ne olmalıdır? Buna göre, hikmet sahibi kamil bir insan hücrelerinden çıkmaya -adeta- tenezzül eder; çoluk çocuğa karışabilir; rızkını kazanabilir; kendisine ağır gelmesi muhtemel bu yeni duruma karşı Allah'a tevekkül eder (116). Bir alim ve mürşid olarak kişi, halka karşı dostça davranmalı, yumuşak ve sabırlı olmalı; hatta halka karşı iyi yolda hüsn ü müdara etmeli ve (akl-i, kalb-i ve zevk-i) selim sahibi olmalı (117). Ancak, bütün bunlara karşın, müderris ve mürşid dünyayı sevmemeli;

özellikle hiçbir sahada yönetici olmamalı; yöneticilerin ayağına gitmemeli, siyasetle uğraşmamalıdır (118). Her durumda Hakk'a itimad etmeli; her işte O'nu rehber edinmeli, O'nunla beraber olmalıdır (119). Bu nedenle ilahî emirleri geciktirmeden yerine getirmeli; ilahî kadere teslim olmalı, hale razı olmalıdır. Çünkü bu şekilde bir davranış kişi için hem rahatı hem saadeti getirir. Öyle ki, yeryüzünde bulunmanın hikmet açısından maksadı ilim ve bu ilme göre amel etmek iken, kişiden istenen nihaî amaç, *marifetullâb*'tır (120-121). Erzurumlu İbrahim Hakkı bu cümlelerle, yine, müderris ve müşid kimliğini terkib etmiş; nazarî ve irfanî bilginin birbirini tamamladığını göstermiştir. Ancak hem nazarî hem de irfanî bilgi, nihayetinde dinî bilginin üzerinde yükselmelidir. Başka bir deyişle kişinin değer dünyası, nazarî ve irfanî teşebbüsünün temelinde yer alır; çünkü yeryüzünde insandan beklenen Allah'a itaattir; bu da dinî bilginin taliminden geçer (122).

İbrahim Hakkı, *Tertib*'ini ve dayandığı ilkeleri açıkladıktan sonra, ilim tahsilinin yolu ve yordamının eserinde verilen çerçeve olduğunu belirtir ve bu yolu ehven ve en yakın (akreb) olarak nitelendirir. Yukarıda işaret edildiği üzere, yazar, manzum *Tertib*'i bir yoldaş olarak kabul eder; ve en nihayetinde Tanrı'dan, öğrenciler için istediği şeyi ister: *İlim ve amel...*

2. Muhteva ve maksad üzerine yorumlar ve sorular

▪ Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın eserinin içeriği üzerine yapılan bu yorumlar dışında, dönemin özellikleri de dikkate alınarak, bazı genel değerlendirmeler yapmak mümkündür: Herşeyden önce, İbrahim Hakkı'nın *Tertib*'i, başta Nebî Efendî-zâde'nin *Kasîde*'si olmak üzere, Osmanlı medreselerindeki ders müfredatını konu alan diğer eserler gibi, konu, başka bir deyişle disiplin merkezli değil, seviye merkezlidir. Bu nedenle öğrenci, örnek olarak, ilm-i mantıkta orta-seviyedeki eserleri okurken, diğer ilmî sahalarda, mesela ilm-i fıkhıta, ileri-seviyedeki metinleri mütalaaya devam

eder; hatta daha sonraki okumalara hazırlık olmak üzere de yeni bir sahanın, örnek olarak, ilm-i usûl-i fikh'ın başlangıç-seviyesindeki metinlerini incelemeye başladılar. Bu özellikteki bir sunum, ilk bakışta *Tertib*'de bir karışıklığı doğursa da, dikkatli bir okuma araştırmacıya, bir medrese talebesinin, aşamalı/paralel ders okuma mantığını tespit etme imkanı verir.

▪ Osmanlı medreselerinde, ilk dönemlerde, Selçuklu medreselerini takiben, tatil günleri olan Çarşamba ve Cuma haricinde beş gün ders görüldüğü, Molla Fenârî'nin, öğrencilerin Taftâzânî'nin eserlerini istinsah etmeleri için Salı gününü de tatil ettiği rivayet edilir.¹⁸⁹ Fakat zamanla, Salı ve Cuma günleri tatil olmuş; medreselerde haftada beş gün tahsile devam edilmiştir. Diğer taraftan kaynakların bildirdiğine göre, Osmanlı medreselerinde XV. asırda günde dört ders, XVI. asırda günde beş ders okutulmaktaydı¹⁹⁰. Ancak İbrahim Hakkî'nin talebeye tavsiyesi günde iki dersin okunmasıdır. Bunun bir vakiya mı yoksa bir temenniye mi işaret ettiği üzerinde düşünülmelidir.

▪ İbrahim Hakkî'nin *Tertib*'inde zikrettiği ilm-i coğrafya, ilk bakışta bir farklılık olarak algılanabilir. Çünkü ilm-i coğrafya Osmanlı medrese tertibinde bağımsız bir ders olarak gözükmez. Ancak kadim kozmoloji tasavvuru dikkate alındığında, İslam ve Osmanlı döneminde nazarî coğrafyanın, Kadî-zâde'nin *Şerh el-mulabhas fi ilm el-hey'e* ve Bircendî'nin *Hâşiyeye*'si gibi ilm-i heyet kitaplarının son bölümlerinde incelendiği görülür. Bu sebeple Taşköprülü-zâde, *Miftâh el-saâde* adlı eserinde coğrafyayı astronomi biliminin bir alt dalı olarak tasnif eder. Öte yandan İbrahim Hakkî'nin adını verdiği *Takvîm el-buldân* nazarî bir eser değildir; tersine amelîdir.

▪ *Tertib*'de dikkat çeken bir husus hem *ilm-i tıb* ile *ilm-i teşrîb*'in zikredilmesi hem de ayrı birer ilim dalı olarak gösterilmeleridir. İbrahim

¹⁸⁹ Taşköprülü-zâde, *Şekâik*, s. 27-28.

¹⁹⁰ Cahit Baltacı, *a.g.e.*, s. 44.

Hakkı'nın *Ma'rifetnâme* adlı eserinde de bu konulara özel bir yer vermesi, Lale Devri ve sonrasında *tıbb-ı cedîd*'in Osmanlı devletine girmesi ve konuyla ilgili oluşmaya başlayan yeni anlayışla ilgilidir.

▪ *Gülistân* ve *Bostân* gibi eserler yalnızca ahlak eserleri olarak değil aynı zamanda Farsça dili için okunur, hatta ezberlenirdi. Başka bir deyişle edebî-sufî bir dil olarak Farsça, hem tekkede önemi haizdi hem de bu tür eserler, dil ve edebî kaygılar yanında, ahlak ve hikmet sahasında da okutulurdu.

▪ *Tertîb*'de zikredilen Cürçânî'nin *Avâmilî* Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda, Arap dünyasında, İran'da, Hindistan'da ve Pakistan'da okutulurken, Birgivî'ninki Anadolunun diğer yöreleri ile Balkanlarda yaygındı. İbrahim Hakkı her iki eseri de beraberce vererek, farklı coğrafyalarda bulunan medreseleri tek bir *Tertîb*'de buluşturmak ister gibidir. Benzer tavrı diğer bazı eserlerde de göstermektedir.

▪ Bazı ilmî disiplinlerde 1165/1752 tarihinde kaleme alınan *Tertîb* ile 1155/1741'de yani onbir yıl önce yazılan *Kevâkib-i seba* arasında bir karşılaştırma yapıldığında ne tür noktalar öne çıkmaktadır? Özellikle İbrahim Hakkı'nın, dört yıl sonra 1756'da telif ettiği *Ma'rifetnâme* açısından *Tertîb* ile arasında bir zihniyet farklılığı var mıdır? *Ma'rifetnâme*'nin en önemli özelliklerinden birisi hem kadim Batlamyus astronomisi hem de Copernicus astronomisi hakkında bilgi vermesidir. Bu nedenle de İbrahim Hakkı'nın nazarî astronomi ilmine özel bir ilgisi bulunduğu söylenmesine sebep olmuştur. *Tertîb*'de ise yazar, nazarî astronomi ilminde, yalnızca Kadızâde-i Rumî'nin *Şerh el-mulabhas* adlı eseri ile bu eserin Abdulâlî el-Bircendî *Hâşiye*'sini vermektedir. Bu bilgiler ile *Kevâkib-i seba*'nın verdiği bilgiler aynıdır. Ancak *Kevâkib-i seba*, astronomi ilminin konularının *Şerh-i mevâkif* ile *Şerh-i mekâsîd* adlı kelam eserlerinde de bulunduğunu, dolayısıyla talebelerin, bu eserleri tedris ederken, bu konuları nazarî açıdan ele aldıklarını belirtir. Fakat İbrahim Hakkı, *Tertîb*'inde ilginç bir şekilde, kelam eseri olarak Osmanlı medreselerinin bu iki önemli kitabına yer vermez; bunun yerine

Kevākib-i seba'nın aşağı iktisād ve yukarı iktisād rütbesine yakın saydığı *Akāid-i Neseфі* ile Taftāzānî şerhi ve Hayālî haşiyesini zikretmekle yetinir.

▪ Matematik bilimlere özel bir yer tahsis etmesi beklenen *Tertib*'e bu açıdan bakıldığı zaman, mesela, ilm-i hendesede yalnızca Kadızāde-i Rumî'nin *Şerh eşkāl el-tesvî*'ini vermekle yetindiği görülür. Halbuki, *Kevākib-i seba*'nın işaret ettiği göre, istiksā rütbesinde Öklides'in *Usûl*'ünün Nasiruddin el-Tūsî *Tabriri* de okutulurdu. Bu nedenle *Tertib*'in hendese eğitiminde en fazla iktisād rütbesini haiz olduğu söylenebilir. İlm-i hisabda ise, *Tertib*, *Hulāsat el-hisāb* ile İbn Çullî talikatını vermekle iktifa ederken, *Kevākib-i seba*, Ramazan b. Ebi Hüreyre el-Cezerî'nin (ö. 1076/1665'te sağ), *Hall el-hulāsa li-ehl el-riyāse*, [telifi 1076/1665'te tamamlanmıştır] adlı eserini de zikretmektedir.¹⁹¹

▪ İbrahim Hakkı'nın ilm-i mantıkta onüç eserin adını kaydetmesi, mantığın Osmanlı medrese tertibindeki yerini göstermesi bakımından dikkate şayandır. *Kevākib-i seba* da onbeşe yakın mantık eserinin adını vermektedir. Benzer yaklaşım diğer eserlerde de mevcuttur. Bu eserler ve müellifleri dikkatle incelendiğinde, İslam ilim coğrafyasının mantık sahasındaki bütün birikiminin, farklı renkleriyle medreselerde dikkate alındığı müşahade edilebilir.

▪ İlm-i hikmette ise el-Ebherî'nin *Hidāyet el-hikme*'si ile el-Kazvînî'nin *Hikmet el-'ayn*'ının, hem *Kevākib-i seba*'da hem de *Tertib*'de temel eserler oldukları görülür. Ancak *Kevākib-i seba*, ilm-i hikmet sahasında istiksā seviyesinde *Kütüb-i Şeyhān*'ın yani Fārābî ile İbn Sīnā'nın eserlerine müracaat edilmesini tavsiye eder.

▪ İlm-i sarf, ilm-i nahv, ilm-i meānî vb. dil ilimlerinde her iki eserde de büyük oranda benzer eserlerin adları verilir. Yine de *Kevākib-i seba*'nın verdiği eserler hem sayıca daha fazla hem de yer yer daha ileri seviyedeki eserlerdir.

¹⁹¹ Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 2135/3, yaprak 6b-133a [Müellif nüshası].

Tertib ise *Kevākib*'ten farklı olarak, özellikle ilm-i vad'i ayrı bir disiplin olarak ele alır.

▪ *Kevākib*, ilm-i tefsir'de iktisār-iktisād-istiksā rütbelерinde, belirli isimler vermeksizin, Vāhidî'nin eserlerini ölçü olarak zikretmekle beraber, İstanbul'da daha çok Beyzāvî'nin okunduğunu vurgular. *Tertib*'in de ilm-i tefsirde yalnızca Beyzāvî'yi vermesi, bu eserin yalnızca İstanbul'da değil Erzurum ve civarındaki bölgelerde de okunduğunu gösterir.

Netice olarak, Erzurumlu İsmail Hakkı'nın *Tertib-i ulüm* adlı eserinin, konuyla ilgili diğer eserlerle karşılaştırıldığında, bütün farklı renklerine rağmen, Osmanlı ilim kamuoyunda cari olan genel çizgiyle uyum içinde olduğu söylenebilir. Ayrıca bu çizginin, başta Katip Çelebî'ninkiler olmak üzere bütün farklı iddialara rağmen, Osmanlı medrese sisteminin seviyesini koruduğunu, kamuoyunun ilmî zihniyetini yansıtan genel damar yanında farklı tonlara daima açık bulunduğunu gösterir. *Tertib*'de talim/tedris yanında hissedilen irşad ise, hem İbrahim Hakkı'nın müderris yanında müşşid olmasıyla hem de Doğu medreselerinin, İstanbul medreselerine oranla tekke ile daha yakın ilişkiler içerisinde bulunmasıyla izah edilebilir. Diğer taraftan *Tertib*'de, ilm-i teşrih vb. konularda müşahade edilen yeni/farklı tonların, yalnızca yazarın şahsî/ferdî yönelimleriyle değil, aynı zamanda Lale Devri ve sonrasında gelişen ilmî ortam içerisinde anlamlı olduğu söylenebilir¹⁹².

¹⁹² **Nüşahalar arasındaki farklar:** E: Haza Kitab Tertibu'l-'ulüm; İ: Kitab Tertib-i 'ulüm sene bin ikiyüz doksan senesi; [003]İ: Hem akl-ı fehm ü nutk-ı beyanı; [007]Kur'ân u hatdur: İ: Kur'ân-ı hatdur; [009]Yedinci bâbı: E: Hoş bâb-ı sâbi, İ: Hem bâb-ı sâbi; 'ilmi: E: değil mi; [010]Hem: E: Bil; [011]bâbı: İ. Bâb; [012]hem: İ: hoş; [013]Adın: Ü: Adını; didüm: İ: didüm hem. Hüve: E: düşmüş; müzmirâtün: E: mukmirâtün; [014]'ilmi tâlib: İ: 'ilm-i tâlib; [017]Ü: Kul ol olma halka irâde cânsız; arayansın: Ü: arayansız; [020] Hısn-i metîndür: İ: Hakkın hasîndür, Ü: Hasîn hasîn; [023]İ: Yaz anda oku kesb ü kemâl it / Hem 'ilmi öğren hem gavrına yit; [026]fıkr ü hayâlün: Ü: fikr-i hayâlün; [029]sahîh tok: Ü, E: sahîh u tok; [031]refîk: Ü: refîki; hoca Şefîk'i: hoşca şakîki; [032]otur: E: eğlen; [036]Vaz' u

bedî de andan: İ: Vaz‘ bedî andan; [037]vākî: İ: vāfî; ‘İlm-i ‘arūz u: İ: ‘İlm-i ‘arūzî; [038]inşād-ı şî‘ri: Ü: inşā-ı şî‘ri; Üçüncü bābı Kur‘ān u hattdur: İ: düşmüş; [041]Bahr-ı ‘ulūma: Ü: Bahrı ‘ulūma, İ: Deryalı ilme; [043]çün: İ: hoş; [044]İ: Hem cān-ı dilde lezzet ilimdür; [045 ile 051 arası]: İ: noksan; [047]meşk al: E: al meşk; [048] kez: E: kere; [049]Ta‘lîki: Ü: Ta‘lîk; [054]İ: noksan; . ‘İlmüñ tarîkîn: E: ‘İlmāñ tarîkân; [056]Bāb-ı şurūti: E, İ: Bāb-ı şurūt; Hem oku hıfz it: E: Hem oku bu, İ: Hem de oku bu; [057]Hilye-i Hākānî‘yi: Ü: Hilye-i Hākānî; Hayriyye‘yi bil ol: Ü: Hayriyye bil ol, E: Hayriyye bil ol her; [058]Dīvānî: İ: Dīvān; [059]sarf: E, İ: sarf; [060]Maksūd‘ı: Ü: Maksūd; [061]bil de: E, İ: hem; [065]zabt eyle: İ: hıfz eyle; [066]Küçük: Ü: biñi, [070]Seyr it: Ü, İ: oku; işte: İ: işit; [071]hakikat: İ: hakîkî; Yedinci Bābı: E: Hoş bābı, İ: Hem bābı sābi; [075]Dāvud u Seyyid: E: Dāvud Seyyid, [076]Tehzīb‘i: Ü, İ: Tehzīb; [077]tecvîd-i manzūm: E: tecvîdi manzūm, [079]Ādābı: Ü: Ādāb; bul: E: bil; Mîr (ü) Zeyn‘i: Ü, E, İ: Mîr Zeyn‘i; [080]Ādābdan: İ: Ādābı; [083]bul rāh: Ü: yolda, E: bul rah; [084]añla: E: fehm it; [086]İ: Bunlarla bil hem ‘İlm-i ‘arūzî; [087]kavāfiden: E: kavāfî bil; [088]Mollā Lārî: İ: Mollā Lārî‘nin; [090]İ: Bil Hikmetu‘l-‘ayn Mîrza-cān‘i; [092]şer‘a: E: fıkha; [093]bul: İ: bil; [094]İ: Fehm it cihānı seyr it cihānı; [095]okursan: İ: okursun; [098]tulābı: İ: dolābı; [099]it: İ: kıl; [100]bile: Ü, E: bil; Takvîm-i buldān: İ: buldān; [101]olur sen: İ: olsun; [104]bile: İ: ile, [106]bil hem: E, İ: farz it; say: İ: sat; [107]sünnetlerin: Ü: sünnetleri; [109]‘İlm-i ‘usūl-i fikh: Ü: ‘İlm-i ‘usūlde fikh, İ: ‘İlm-i ‘usūlden fikh; Tasrîh u Telvîh: İ: Tasrîh Telvîh; [113]‘ulūmı: İ: ‘İlmi; [114]E: Neşr it fūnūn-ı nef‘i ‘umūmı; [115]‘Āmil olursun: İ: ‘Āmil olursan; [116]Hem it: İ: eyle; [117]rıfk: Ü: rafîk; [118]İ: Dūnyāyı alma itme riyāset; [119]hoş: Ü: sen; Ü: Her işde yād it hem rūhı şād it; [120]Teslîm u rāzı: İ: Teslîm u hikmete; [121]maksad: İ: maksūd; [123]Ehven ü akreb: İ: Ehven hem akreb; [124]manzūme: İ: manzūm; Ü Tārîh şod tevfik ide mu‘în/İde ne hem rahmet-i Hak āmîn; İ İcmāl-i tertüb-i ulum-i Hakkî rh <rahmetullahi> aleyh/Lugat bil sarf nahv u mantık ādāb/Hisāb hikmet ü heyet usturlāb/Meānî bil usulîn şeriat/Hadîs <ü> fikh tefsîr ü tarîkat